



ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ
ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κοινωνική καινοτομία: Δομές κοινωνικής αλληλεγγύης. Μια
νέα πραγματικότητα.

Αιμιλία Κοντάρη

Ονοματεπώνυμο επιβλέποντα: Ιωάννης Τσίρμπας

Ονοματεπώνυμο μέλους τριμελούς επιτροπής: Γεράσιμος Κουζέλης

Ονοματεπώνυμο μέλους τριμελούς επιτροπής: Λίνα Βεντούρα

ΑΘΗΝΑ

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2017

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι οι δομές κοινωνικής αλληλεγγύης, οι οποίες δραστηριοποιήθηκαν για να παράσχουν κοινωνική φροντίδα σε ευάλωτες κοινωνικά ομάδες την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Τέτοιες δομές είναι τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, τα κοινωνικά παντοπωλεία, οι τράπεζες χρόνου, τα κοινωνικά συστήματα, οι ξενώνες άστεγων και τα υπνωτήρια. Πιο συγκεκριμένα, εξετάστηκε η συμβολή αυτών των δομών, ως καινοτόμων δράσεων, στη διαχείριση των φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε έρευνα πεδίου, σε ωφελούμενους των κοινωνικών δομών στον Ν. Αττικής.

Λέξεις – κλειδιά: κοινωνία πολιτών, δομές κοινωνικής αλληλεγγύης, κοινωνική ανάγκη, φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός, κοινωνική πολιτική.

ABSTRACT

The aim of the dissertation is to explore the role of the social solidarity structures, which have been active in providing social care to vulnerable social groups during the financial crisis in Greece. These structures consist of social medical centers and pharmacies, social grocery stores, "time banks", social hospitality services as well as hostels and dormitories for homeless people. More specifically, the research project aims to investigate the contribution of the above social solidarity structures as innovative ones, towards the eradication of poverty and social exclusion of diverse and vulnerable social groups. For this reason, field research was designed and conducted in social solidarity structures across the county of Athens.

Keywords: civil society, social need, poverty, social exclusion, social policy

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1.	ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
2.	ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ	7
2.1.	Εισαγωγή	7
2.2.	Κοινωνικός Αποκλεισμός: όροι, έννοιες και ερμηνείες.....	7
2.3.	Ο κοινωνικός αποκλεισμός με αριθμούς	12
2.4.	Κοινωνία των Πολιτών: όροι και έννοιες	14
2.5.	Η Ελληνική Κοινωνία Πολιτών	18
2.6.	Κοινωνία πολιτών και παροχή κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα της κρίσης	19
2.7.	Κοινωνική καινοτομία και Κοινωνική Πολιτική σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο	21
2.8.	Κατηγοριοποίηση των δομών ανάλογα με την ανάγκη την οποία καλύπτουν	27
2.9.	Κοινωνική Πολιτική με όρους κοινωνικού δικαιώματος ή φιλανθρωπίας;....	30
3.	ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	33
3.1.	Εισαγωγή	33
3.2.	Ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας.....	33
3.3.	Οι πληροφορητές	34
3.4.	Το εργαλείο συλλογής δεδομένων.....	36
3.5.	Διαδικασία	36
3.5.1.	Στρατηγική Δειγματοληψίας.....	37
3.5.2.	Ζητήματα Δεοντολογίας.....	37
4.	ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	38
4.4.	Εισαγωγή	38
4.5.	Η συνεισφορά των δομών κοινωνικής αλληλεγγύης στη διαχείριση των πιο ακραίων συνεπειών της φτώχειας	38
4.6.	Θεματική ανάλυση για το βίωμα της ανέχειας και τη συμβολή των δομών στην αντιμετώπιση του προβλήματος.....	41
4.6.1.	Το βίωμα της ανέχειας	43
4.6.2.	Η συμβολή των δομών	50
5.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	57
6.	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	61
7.	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	66

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σκιαγραφούν ένα νέο τοπίο με σημαντικές ποσοτικές και ποιοτικές μεταβολές στον πληθυσμό της Ελλάδας. Τα πρωτόγνωρα ποσοστά ανεργίας, η συρρίκνωση των κοινωνικών παροχών και η αύξηση των φαινομένων ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού, καθιστούν αναγκαία την παρέμβαση της κρατικής κοινωνικής πολιτικής για την ανάπτυξη μιας συνολικής στρατηγικής αντιμετώπισης τους.

Όμως, αντί αυτού, παρατηρείται η επικράτηση μιας νέας φιλοσοφίας, όπου το κράτος σταδιακά αποσύρεται από το ρόλο του βασικού παρόχου κοινωνικής ευημερίας ή αρκείται σε έναν ρόλο διαχειριστή. Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνία των πολιτών αποκτά έναν, ολοένα διευρυνόμενο ρόλο στις πολιτικές για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Με αφορμή τα μέτρα που υιοθετήθηκαν από το κράτος, την τοπική αυτοδιοίκηση και την κοινωνία των πολιτών, για τη δημιουργία κοινωνικών Δομών Άμεσης Ανακούφισης από τη Φτώχεια και τον Κοινωνικό Αποκλεισμό, η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει να μελετήσει το χαρακτήρα και τη φιλοσοφία αυτών των καινοτομιών και τον τρόπο με τον οποίο συμβάλουν στη διαχείριση και στην καταπολέμηση της φτώχειας.

Παρ' όλη τη σημασία και τον καίριο ρόλο των κοινωνικών δομών στην ανακούφιση της φτώχειας και στην προστασία ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, το πεδίο αυτό δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, τουλάχιστον σε όλες του τις διαστάσεις, τόσο λόγω της πρόσφατης εμφάνισης του στην ελληνική κοινωνία, όσο και λόγω του αχαρτογράφητου και πολυμορφικού του περιεχομένου. Η παρούσα εργασία, ευελπιστεί να συνεισφέρει στη διερεύνηση αυτού του ζητήματος.

Η εργασία αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, παρουσιάζεται το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο που θα μας απασχολήσει. Πιο συγκεκριμένα, στα πρώτα κεφάλαια του πρώτου μέρους, παρουσιάζεται η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς και τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία που φανερώνουν το μέγεθος της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στα χρόνια της οικονομικής κρίσης (υποκεφάλαια 2 και 3). Στη συνέχεια, αναλύεται η έννοια της κοινωνία πολιτών καθώς και ο ρόλος της στην παροχή κοινωνικής προστασίας στα χρόνια της κρίσης (υποκεφάλαια 4, 5 και 6). Στο

επόμενο υποκεφάλαιο (υποκεφάλαιο 7), γίνεται συζήτηση για την έννοια της κοινωνικής καινοτομίας, η οποία εισάγεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο, για την άσκηση της κοινωνική πολιτικής. Στη συνέχεια, πραγματοποιείται η κατηγοριοποίηση των κοινωνικών δομών ανάλογα με την ανάγκη που επιχειρούν να καλύψουν (υποκεφάλαιο 8). Τέλος, παρουσιάζεται ο γενικότερος προβληματισμός για την υποχώρηση του κοινωνικού κράτους και την υποβάθμιση της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα της κρίσης, καθώς και για το αν η κοινωνία πολιτών μπορεί να αντικαταστήσει το κράτος και να παράσχει κοινωνική προστασία με όρους επάρκειας (υποκεφάλαιο 9).

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας, παρουσιάζεται η ποιοτική έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε με την συμμετοχή ατόμων που επισκέπτονται δομές κοινωνικής αλληλεγγύης, με σκοπό των ανακούφιση των δυσάρεστων κοινωνικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης. Βασικά ερωτήματα που μας απασχόλησαν κατά το στάδιο της διεξαγωγής της έρευνας ήταν τα εξής: πώς αυτές οι κοινωνικές δομές, που υιοθετούνται ως καινοτόμες λύσης στο πρόβλημα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, συμβάλουν στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά που διαπνέουν αυτές τις κοινωνικές καινοτομίες; Ποιες είναι οι απόψεις και οι εμπειρίες των επωφελομένων για τις εν λόγω δομές; Τα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάζονται στο τελευταίο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

2.1.Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό, παρουσιάζονται εν συντομία οι βασικότερες έννοιες που μας απασχόλησαν στην παρούσα εργασία. Αρχικά γίνεται αναφορά στις θεωρητικές καταβολές αλλά και στο σύγχρονο πλαίσιο γύρω από την έννοια και τις χρήσεις του κοινωνικού αποκλεισμού και στη συνέχεια παρουσιάζονται ορισμένα στατιστικά στοιχεία που αποτυπώνουν τις διαστάσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα της κρίσης. Ύστερα, μετά από μια σύντομη περιγραφή της έννοιας της Κοινωνίας Πολιτών, γίνεται αναφορά στην Ελληνική Κοινωνία Πολιτών, η οποία επωμίστηκε το μεγαλύτερο μέρος της παροχής κοινωνικής προστασίας στα χρόνια της κρίσης.

Η παρούσα εργασία, λαμβάνει υπόψη τα μέτρα τα οποία αναπτύχθηκαν από τους τυπικούς και άτυπους φορείς της κοινωνίας πολιτών, ως κοινωνικές καινοτομίες, οι οποίες προωθούνται και χρηματοδοτούνται από τα ευρωπαϊκά όργανα στο πλαίσιο της σύγχρονης τάσης που ενθαρρύνει την εμπλοκή των μη κρατικών δρώντων (κοινωνία των πολιτών και ιδιωτικό τομέα) ως ισότιμους παίκτες στη διαμόρφωση και την υλοποίηση των πολιτικών. Στο παρόν κεφάλαιο, γίνεται αναφορά στις δράσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν από το 2010 και μετά, με σκοπό να παρέχουν φροντίδα σε όσους έπληξε η κρίση, μια κοινωνική φροντίδα δηλαδή, την οποία το κράτος αδυνατεί να προσφέρει.

2.2. Κοινωνικός Αποκλεισμός: όροι, έννοιες και ερμηνείες

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού αντλείται από τη γαλλική θεωρητική παράδοση και έχει τις ρίζες της στο έργο του Ντυρκέμ. Στη θεώρηση αυτή, η κοινωνία αποτελείται από διάφορες κοινωνικές ομάδες που συνδέονται μεταξύ τους με αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις, στη βάση κοινών αξιών και μιας ευρύτερης ηθικής τάξης. Ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά τη διαδικασία απόσπασης από την ηθική αυτή τάξη και τη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών ή με άλλα λόγια, την ελλιπή κοινωνική συμμετοχή και κοινωνική ενσωμάτωση των φτωχών ατόμων στην κοινωνία (Levitas 1998: 5). Αυτή η θεωρητική παράδοση, εστιάζει στις πραγματικές συνθήκες ζωής των φτωχών και ιδιαίτερα στην αδυναμία

της πλήρους συμμετοχής στην κοινωνική ζωή. Η ανεπάρκεια του εισοδήματος είναι μια μόνο διάσταση της κατάστασης που βιώνουν οι κοινωνικά αποκλεισμένοι. Στην κατάσταση της αποστέρησης συμπεριλαμβάνονται επίσης η αδυναμία πρόσβασης σε αγαθά όπως η εκπαίδευση, η υγεία, η στέγαση, οι υπηρεσίες πρόνοιας (Petmezidou 1996: 7).

Στη σύγχρονη εκδοχή της, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, παρουσιάζεται για πρώτη φορά στη Γαλλία τη δεκαετία του 1960, όταν τόσο η πολιτική όσο και η ακαδημαϊκή κοινότητα, κάνουν λόγο για «αποκλεισμένους», αναφερόμενες σε διάφορες κατηγορίες πληθυσμού που ζούσαν στο περιθώριο, όπως τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι ηλικιωμένοι, οι μονογονεϊκές οικογένειες κτλ (Οικονόμου & Φερώνας 2006: 9, Παπαδοπούλου 2004: 369).

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίζεται σε κείμενο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Το κείμενο που εισάγει για πρώτη φορά τον όρο αυτό στην Κοινότητα δημοσιεύεται από την Επιτροπή και μιλάει για «κοινωνικό αποκλεισμό, περιθωριοποίηση και νέες μορφές φτώχειας» (European Commission, 1988). Ένα χρόνο αργότερα, σε μια απόφαση του Συμβουλίου, αναφέρεται ότι «η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού πρέπει να θεωρείται ως ένα σημαντικό μέρος της κοινωνικής διάστασης της κοινής αγοράς (Συμβούλιο, 1989^α). Την ίδια χρονιά, εισάγεται και το τρίτο Κοινοτικό πρόγραμμα για την καταπολέμηση της φτώχειας (1989-1994). Το ιδιαίτερο όμως είναι ότι πουθενά στον τίτλο δεν παρουσιάζεται ο όρος «φτώχεια», αφού ο επίσημος τίτλος του είναι «Μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα κοινοτικής δράσης για την οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων» (Συμβούλιο, 1989^β). Από εκεί κι ύστερα, φαίνεται ότι η Κοινότητα υιοθετεί επισήμως τον όρο του κοινωνικού αποκλεισμού.

Είναι γενικώς αποδεκτό ότι δεν υπάρχει ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός του φαινομένου. Γενικά ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορεί να οριστεί ως «η διαδικασία μέσω της οποίας, άτομα ή κοινωνικές ομάδες αποκλείονται πλήρως ή μερικώς από τη συμμετοχή στην κοινωνία στην οποία ζουν» (De Haan 2001:23).

Η Silver (1994) εντοπίζει τρία θεωρητικά παραδείγματα κοινωνικού αποκλεισμού: το παράδειγμα της «αλληλεγγύης» (Solidarity), το παράδειγμα της «εξειδίκευσης» (Specialization) και αυτό του «μονοπωλίου» (Monopoly). Το παράδειγμα της

«αλληλεγγύης» έχει τις ρίζες του στην γαλλική θεωρητική παράδοση και τη θεωρία του Ρουσσώ, που εστιάζει την προσοχή της στην κοινωνική αλληλεγγύη και θεωρεί το κράτος ως εκφραστή της γενικής βούλησης. Έτσι, στην περίπτωση αυτή, ο κοινωνικός αποκλεισμός ορίζεται ως η διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Η κοινωνική αλληλεγγύη προϋποθέτει πολιτικά δικαιώματα και υποχρεώσεις και έτσι, οι κοινωνικά αποκλεισμένοι (άνεργοι, φτωχοί, μειονότητες) θεωρούνται ότι βρίσκονται εκτός της κοινωνίας (outsiders). Το παράδειγμα της «εξειδίκευσης» προέρχεται ότι την αγγλοσαξονική φιλελεύθερη θεωρητική παράδοση του Λοκ, σύμφωνα με την οποία η κοινωνία αποτελείται από άτομα που ανταγωνίζονται μεταξύ τους στην ελεύθερη αγορά. Κατ' επέκταση, ο κοινωνικός αποκλεισμός θεωρείται το αποτέλεσμα των αποτυχιών της αγοράς, της αδυναμίας υλοποίησης των ατομικών δικαιωμάτων ή της κάθε λογής διάκρισης που παρεμποδίζει τα άτομα από την πλήρη συμμετοχή τους στις διαδικασίες της αγοράς. Τέλος, το παράδειγμα του «μονοπωλίου» εμπνέεται από τη θεωρία της «κοινωνικής περιχαράκωσης» (social closure) του Βέμπερ. Το παράδειγμα αυτό εστιάζεται στις ιεραρχικές σχέσεις εξουσίας που συνθέτουν την κοινωνική τάξη και στη δυνατότητα ορισμένων ισχυρών κοινωνικών ομάδων να μονοπωλούν την πρόσβαση σε αγαθά και δραστηριότητες και να αποκλείουν μέσω της κοινωνικής περιχαράκωσης άλλα άτομα ή ομάδες από τα αγαθά και τις δραστηριότητες αυτές. Στην περίπτωση αυτή, η κοινωνική ενσωμάτωση μπορεί να επιτευχθεί μέσω της διασφάλισης των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη (citizenship) και την πλήρη συμμετοχή του στην κοινωνία (Silver 1994, όπ. αναφ. Φερόνας 2008b: 63).

Παρόλα αυτά, η θεωρία αυτή δέχτηκε κριτικές, διότι τα παραδείγματα αυτά αποτελούν «δεατούς τύπους» που δεν συναντώνται στις πραγματικές κοινωνίες. Αντιθέτως, βρίσκει κανείς μεικτούς τύπους που αντανακλούν την ποικιλία των ιδεολογικών τοποθετήσεων και ερμηνειών για τον κοινωνικό αποκλεισμό (De Haan 2001, όπ. αναφ. Φερόνας 2008b: 63). Την πολυπλοκότητα και την πολυδιάστατη μορφή του κοινωνικού αποκλεισμού αποτυπώνει ο Levitas (1998) στην μελέτη του, δείχνοντας πως ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορεί να ερμηνευτεί με τρεις διαφορετικούς τρόπους στον πολιτικό διάλογο στη Βρετανία. Η πρώτη ερμηνεία συνιστά έναν αναδιανεμητικό λόγο (Redistributive Discourse, RED) και αντιμετωπίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό ως συνέπεια της φτώχειας και της αδυναμίας πλήρους εκπλήρωσης των δικαιωμάτων του πολίτη. Η δεύτερη ερμηνεία

συνιστά έναν ηθικό λόγο (Moral Underclass Discourse, MUD) και δίνει έμφαση στην έλλειψη ηθικής από την πλευρά του ατόμου ως κύρια αιτία του κοινωνικού αποκλεισμού. Ενώ η τρίτη (Social Integration Discourse, SID) αντιμετωπίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό ως συνέπεια της έλλειψης αμειβόμενης εργασίας και δίνει έμφαση στην ένταξη στην αγορά εργασίας ως τον σημαντικότερο παράγοντα για την κοινωνική ένταξη.

Υπάρχουν δύο κυρίαρχα ερμηνευτικά μοντέλα τα οποία εξηγούν τις αιτίες της εισαγωγής του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού στη δημόσια συζήτηση. Το πρώτο επικεντρώνεται στις κοινωνικοπολιτικές παραμέτρους, υποστηρίζοντας ότι οι πραγματικοί λόγοι μετάβασης από τη «φτώχεια» στον «κοινωνικό αποκλεισμό» ήταν πολιτικοί. Από τη μια, ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια πιο κατάλληλη και λιγότερο επικριτική έκφραση για την περιγραφή των κοινωνικών προβλημάτων, σε σχέση με την έννοια της φτώχειας. Από την άλλη φαίνεται ότι ορισμένα κράτη-μέλη, τα οποία είχαν υιοθετήσει ένα ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, το οποίο το θεωρούσαν επαρκές για να καλύψει τις βασικές ανάγκες, δεν επιθυμούσαν τον όρο «φτώχεια» όταν επρόκειτο για τις χώρες τους (π.χ. Αγγλία, Γερμανία). Το μοντέλο αυτό, θεωρεί δηλαδή ότι η φτώχεια καθίσταται «αόρατη» επειδή ακριβώς κρύβεται κάτω από την «ομπρέλα» του κοινωνικού αποκλεισμού, που συμπεριλαμβάνει και πολλά άλλα φαινόμενα (Berghman 1997: 16, Room 1997).

Το δεύτερο μοντέλο εστιάζει με επιστημονικά κριτήρια στην κυριαρχία του κοινωνικού αποκλεισμού, θεωρώντας ότι ο όρος αυτός αποτελεί έννοια με συγκεκριμένα αναλυτικά και ερμηνευτικά πλεονεκτήματα σε σχέση με την έννοια της φτώχειας. Το μοντέλο αυτό θεωρεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι πιο κατάλληλο εργαλείο για τις κοινωνικές επιστήμες, γιατί συμβάλει στη διεύρυνση του ερευνητικού ενδιαφέροντος: από την επικέντρωση στο εισόδημα και την κατανάλωση προς μια ευρύτερη αντίληψη πολυδιάστατου μειονεκτήματος και από την στατική εικόνα μιας κατάστασης στέρησης προς μια πιο δυναμική ανάλυση σχέσεων και διαδικασιών (Room 2000). Για το παράδειγμα αυτό δηλαδή, ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια ευρύτερη, πιο περιεκτική και πολυδιάστατη έννοια σε σχέση με την παραδοσιακή έννοια της φτώχειας. Ενώ από την μια μεριά, η φτώχεια αναφέρεται κυρίως στην υλική υστέρηση των φτωχών και την αδυναμία συμμετοχής

σε ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης, ο κοινωνικός αποκλεισμός αναφέρεται στη δομική και πολυδιάστατη φύση των διαδικασιών, διαμέσου των οποίων άτομα ή ομάδες αποκλείονται από το σύνολο των κοινωνικών ανταλλαγών, πρακτικών και δικαιωμάτων, που συνιστούν τους βασικούς θεσμούς οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης (Οικονόμου & Φερώνας 2006: 12-13).

Πράγματι, ως και τα τέλη της δεκαετίας του 1970, η παραδοσιακή έννοια της φτώχειας παρέμενε προσκολλημένη μόνο στην οικονομική διάσταση της αποστέρησης. Από εκεί και ύστερα, αρχίζουν να διευρύνονται, αποτυπώνοντας εναργέστερα το πολυδιάστατο φαινόμενο της αποστέρησης (Φερώνας 2008b: 64). Ο Townsend (1979: 31) εισάγει την έννοια της «σχετικής αποστέρησης», περικλείοντας στον ορισμό του τόσο τις οικονομικές όσο και τις κοινωνικές συνθήκες της φτώχειας. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, άτομα, οικογένειες και πληθυσμιακές ομάδες θεωρούνται ότι βρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας όταν δεν διαθέτουν τους απαραίτητους πόρους προκειμένου να αποκτήσουν τα είδη διατροφής, να συμμετέχουν στις δραστηριότητες, τις συνθήκες ζωής και τις απολαύσεις που είναι συνηθισμένες στις κοινωνίες που ανήκουν. Οι πόροι τους είναι σε τέτοιο βαθμό κάτω απ' αυτούς που διαθέτει ένα μέσο άτομο ή οικογένεια, που αποκλείονται από τους συνηθισμένους τρόπους ζωής, έθιμα και δραστηριότητες. Από τον ορισμό αυτό προκύπτει ότι οι ανάγκες δεν είναι βιολογικά δεδομένες, αλλά ορίζονται από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Δηλαδή, το αν οι διαθέσιμοι πόροι του ατόμου ή της οικογένειας επαρκούν, εξαρτάται από το κατά πόσο του επιτρέπουν να συμμετάσχει στον «εθνικό τρόπο ζωής» (Townsend 1979, όπ. αναφ. στο Οικονόμου & Φερώνας 2006: 13).

Από τη άλλη, ο Chambers (1989) εισάγει τον όρο «ευπάθεια» συμπεριλαμβάνοντας την ποικιλία των διαστάσεων της αποστέρησης. Υποστηρίζει ότι η ευπάθεια διαφέρει από τη φτώχεια· ενώ η φτώχεια σημαίνει στέρηση ή ανέχεια, η ευπάθεια σημαίνει ανασφάλεια, έλλειψη δυνατότητας προστασίας και έκθεση σε κινδύνους. Συμπληρωματικά, ο νομπελίστας οικονομολόγος Amartya Sen προσεγγίζοντας την έννοια της φτώχειας, τονίζει ότι δεν πρέπει να προσμετρούνται μόνο τα υλικά αγαθά ή το μέγεθος του εισοδήματος που διαθέτουν οι άνθρωποι, αλλά και το τι δύνανται να κάνουν με αυτά. Αντιλαμβάνεται δηλαδή τη φτώχεια ως έλλειψη δυνατοτήτων (lack of capabilities) που θα επέτρεπαν την επίτευξη λειτουργικότητας (functioning). Και αναφερόμενος στις δυνατότητες, διευκρινίζει ότι οι ανθρώπινη ανάπτυξη

επιτυγχάνεται μέσω πέντε βασικών δικαιωμάτων ή ελευθεριών: πολιτικές ελευθερίες, οικονομικές ανέσεις, κοινωνικές ευκαιρίες, εγγυήσεις διαφάνειας και προστατευτική ασφάλεια (Sen 1997: 40). Υπό το πρίσμα αυτής της προσέγγισης, η φτώχεια, ως η αδυναμία εκπλήρωσης ουσιαστικών λειτουργιών της ανθρώπινης ζωής, ξεφεύγει μια για πάντα από την πρόσληψη της ως οικονομική αποστέρηση και ενισχύει την κατανόηση της ως αποστέρηση ικανοτήτων (Μπαλούρδος 2005: 132, Οικονόμου & Φερώνας 2006: 14).

2.3. Ο κοινωνικός αποκλεισμός με αριθμούς

Η Ελλάδα, η οποία βρέθηκε απροετοίμαστη μπροστά σε μια μεγάλη κρίση (Thomadakis 2015), βιώνει με τον πιο επώδυνο τρόπο την αύξηση των φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Η δημοσιονομική πειθαρχία, που επιβλήθηκε στην Ελλάδα από τις χρηματοπιστωτικές αγορές και τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω των μνημονίων, είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τον βίαιο μετασχηματισμό ελαχιστοποίησης του συστήματος κοινωνικής προστασίας και την απορρύθμιση της κοινωνικής πολιτικής του ελληνικού κράτους (Venieris 2013).

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού χρησιμοποιείται για να περιγράψει ένα κοινωνικό φαινόμενο που σχετίζεται με την φτώχεια, αλλά ταυτόχρονα, δεν εξαντλείται σε αυτή. Όπως προαναφέρθηκε, φτώχεια θεωρείται γενικά το πρόβλημα της ανεπάρκειας πόρων κα ιδιαίτερα του χαμηλού εισοδήματος. Ο κοινωνικός αποκλεισμός όμως, συμπεριλαμβάνει ευρύτερες μορφές αποστέρησης, οι οποίες εμποδίζουν τα άτομα να συμμετέχουν σε κοινωνικές δραστηριότητες ή να χρησιμοποιούν δημόσιες και ιδιωτικές υπηρεσίες. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αφορά την άνιση συμμετοχή στα κοινωνικά δικαιώματα, την κατανομή των πόρων, την πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες, την λήψη αποφάσεων (Βενιέρης 2013: 148, 150).

Η οικονομική κρίση λοιπόν, επέφερε μια βίαιη μεταβολή στην κοινωνική στρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας, εντείνοντας τις κοινωνικές ανισότητες και διευρύνοντας τον κίνδυνο φτώχειας στα μεσαία στρώματα (Σημίτη 2014). Πέρα από τις οικονομικές επιπτώσεις των πολιτικών λιτότητας, παρατηρείται η ολοένα και μεγαλύτερη συρρίκνωση των βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων, η απουσία των

οποίων συνεπάγεται σοβαρό κοινωνικό αποκλεισμό ευάλωτων ατόμων και κοινωνικών ομάδων. Μια κεντρική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού σχετίζεται με την απώλεια του κοινωνικού δικαιώματος στην εργασία (Παπαδοπούλου 2012) (23,5% γενική ανεργία για το έτος 2016, στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ, 2017) Ο αποκλεισμός από την αγορά εργασίας πέρα από τις οικονομικές συνέπειες που επιφέρει (φτώχεια και ανέχεια) συνοδεύεται και με τον αποκλεισμό από μια σειρά υλικών και κοινωνικών αγαθών, όπως το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση. Τόσο τα υψηλά ποσοστά ανεργίας των νέων ατόμων, που δεν έχουν στοιχειοθετήσει ακόμα δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης (48% για ηλικίες 15-24 ετών, για το έτος 2016, (ΕΛΣΤΑΤ, 2017) όσο και των μακροχρόνια ανέργων¹ (53,87% για τον Ιανουάριο του 2017, σύμφωνα με τα στοιχεία της εγγεγραμμένης ανεργίας του ΟΑΕΔ) είναι χαρακτηριστικά της έλλειψης κοινωνικής προστασίας της πλειοψηφίας των ανέργων. Σημειώνεται μάλιστα ότι περίπου μόνο ένας στους εννιά ανέργους λαμβάνει επιδότηση από τον ΟΑΕΔ (157.015 άτομα στα 928.962, στοιχεία Ιανουαρίου 2017).

Η συρρίκνωση του δικαιώματος στην εργασία συνιστούσε έναν από τους μεγαλύτερους κινδύνους τα πρώτα χρόνια της κρίσης, καθώς 2,5 εκατομμύρια² ανασφάλιστα άτομα έχασαν το δικαίωμα στην κοινωνική τους ασφάλιση και κατ' επέκταση στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Το δικαίωμα στην υγεία, είναι ένα θεμελιώδες κοινωνικό δικαίωμα, η απουσία του οποίου απειλεί πολλές ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Η αδυναμία πρόσβασης ατόμων και ομάδων στο δημόσιο σύστημα υγείας έχει ως αποτέλεσμα των αποκλεισμό τους από τις ανάλογες παροχές αλλά ακόμα και από την ίδια τη ζωή (Παπαδοπούλου 2012). Όμως, το 2016 εισήχθησαν τα «μέτρα ανακούφισης από την ανθρωπιστική κρίση και διασφάλιση της καθολικής υγειονομικής κάλυψης του πληθυσμού» (ν.4368/2016). Έτσι, με την εισαγωγή του ν.4368/2016 θεσπίστηκε για πρώτη φορά το δικαίωμα ελεύθερης πρόσβασης σε όλες τις δημόσιες δομές υγείας για την παροχή νοσηλευτικής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης σε ανασφάλιστους και σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

¹ Το ποσοστό μακροχρόνια ανέργων ορίζεται ως το ποσοστό των ατόμων που αναζητούν εργασία για έναν χρόνο ή περισσότερο προς το σύνολο του εργατικού δυναμικού.

² Στοιχεία Υπουργείο Υγείας: <http://www.moh.gov.gr/articles/health/anapyksh-monadwn-ygeias/3999-prosbash-twn-anasfalistwn-sto-dhmosio-systhma-ygeias> (τελευταία πρόσβαση 27/8/2017)

Η κοινωνική όψη της κρίσης αποτυπώνεται, επίσης, στον δείκτη σχετικής φτώχειας ή κινδύνου φτώχειας³ και της στέρησης βασικών αγαθών και υπηρεσιών, όπως είναι η επαρκής στέγη ή η πρόσβαση σε στοιχειώδη αγαθά. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, ο δείκτης σχετικής φτώχειας ανέρχεται στο 21,4% το 2015 (ΕΛΣΤΑΤ, 2017). Τα στοιχεία αυτά, δεν καταδεικνύουν μόνο αύξηση της στέρησης αλλά και τη διεύρυνσή της στα μεσαία εισοδηματικά στρώματα, ενδεικτικό στοιχείο της λεγόμενης «φτωχοποίησης» της μεσαίας τάξης στη χώρα μας (Μπουρίκος & Σωτηρόπουλος, 2014).

Ένα ακόμα φαινόμενο, που εντείνει τον κίνδυνο φτώχειας, είναι η αύξηση των χαμηλόμισθων θέσεων απασχόλησης και των ευέλικτων μορφών εργασίας, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των εργαζόμενων φτωχών (in work poverty), ατόμων δηλαδή που δεν μπορούν να εξασφαλίσουν εισόδημα υψηλότερο από το όριο της φτώχειας (Μπαλούρδος 2011). Μια ακόμα ποιοτική και ποσοτική μεταβολή στην Ελλάδα της κρίσης, είναι η αύξηση του πληθυσμού των αστέγων, με αποτέλεσμα ένα σχετικά περιορισμένο φαινόμενο στην Ελλάδα, να τείνει να συγκινεί με τον υψηλότερο μέσο ευρωπαϊκό επίπεδο. Η ποιοτική διάσταση του φαινομένου, έγκειται στη διεύρυνσή του, περιλαμβάνοντας όχι συγκεκριμένες ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες (ουσιοεξαρτημένοι, μετανάστες χωρίς χαρτιά) αλλά και νεόπτωχα υπερχρεωμένα νοικοκυριά (Μπουρίκος 2013: 9).

2.4. Κοινωνία των Πολιτών: όροι και έννοιες

Η κοινωνία των πολιτών είναι μια έννοια με αρκετά ευρύ περιεχόμενο, η οποία δεν έχει έναν κοινά αποδεκτό ορισμό. Το περιεχόμενό της, εκτείνεται σε έναν ευρύ δημόσιο χώρο ο οποίος, μεταφορικά μιλώντας, εκτίνεται από το κατώφλι του σπιτιού κάθε νοικοκυριού μέχρι τα κράσπεδα της εισόδου των κυβερνητικών κτηρίων και μέσα στον οποίο διαμορφώνονται και εγείρονται αξιώσεις προς το κράτος (Σωτηρόπουλος 2017: 117). Επομένως, οι χρήσεις της έννοιας της κοινωνίας των

³ Το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται κάτω από το κατώφλι του 60% του διάμεσου ισοδύναμου συνολικού διαθέσιμου κατά κεφαλή εισοδήματος του νοικοκυριού μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Στις κοινωνικές μεταβιβάσεις εμπίπτουν: ΕΚΑΣ, εισοδηματικές ενισχύσεις σε νοικοκυριά μόνιμων κατοίκων ορεινών και μειονεκτικών περιοχών, επίδομα μακροχρόνια ανέργων ηλικίας 45 - 65 ετών κλπ.), τα οικογενειακά επιδόματα, τα επιδόματα / βοηθήματα ανεργίας, τα επιδόματα / βοηθήματα ασθένειας, τα επιδόματα / βοηθήματα αναπηρίας - ανικανότητας και οι εκπαιδευτικές παροχές.

πολιτών μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο μέσω των θεωρητικών, πρακτικών και ιστορικών συμφοραζομένων στα οποία εντάσσονται (Jensen 2006).

Υπάρχουν τρεις θεωρητικές παραδόσεις τον 18^ο αιώνα, στις οποίες μπορούμε να εντάξουμε την καταγωγή της έννοιας της κοινωνίας πολιτών. Πρώτον, οι ιδέες του John Locke για το κοινωνικό συμβόλαιο, δεύτερον, οι απόψεις των Σκοτσέζων θεωρητικών του 18^{ου} αιώνα (Adam Smith, Ferguson) για την εμπορική κοινωνία και τρίτον, η αντίληψη του Hegel για τη διαφορά μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών, άποψη η οποία θεωρείται σε θεωρητικό επίπεδο η πιο επικρατούσα συνεισφορά σε αυτό το ζήτημα (Αφουξενίδης 2008: 23).

Πράγματι, η φιλελεύθερη σκέψη της επικρατούσας αστικής τάξης χρησιμοποίησε την έννοια για να ορίσει έναν αυτόνομο σε σχέση με την πολιτική σφαίρα κοινωνικό χώρο, τον χώρο της αγοράς και της ιδιωτικής ζωής (EOKE 1999, παρ. 3.3). Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, ο Άνταμ Σμιθ θεωρούσε ότι η κοινωνία των πολιτών είναι το πεδίο της αγοράς και των ανταλλαγών (Δημητράκος 2002: 24). Στο ίδιο πνεύμα βρίσκεται και ο Ferguson, ο οποίος βλέπει την κοινωνία των πολιτών ως το χώρο στον οποίο οι άνθρωποι συνέρχονται για να ανταλλάξουν ιδέες αλλά και προϊόντα μεταξύ τους (Βούλγαρης 2006). Από την άλλη μεριά, ο Χέγκελ, διέκρινε τη σφαίρα της κοινωνίας πολιτών από εκείνες του κράτους και της οικογένειας, μια εννοιολογική διάκριση, η οποία έχει επικρατήσει ως σήμερα (Σωτηρόπουλος 2017: 14).

Τον 19^ο αιώνα, οι θεωρήσεις που επικράτησαν ήταν του Καρλ Μαρξ και του Αλέξις ντε Τοκβίλ. Ο Μαρξ θεώρησε ότι η κοινωνία πολιτών είναι αποκλειστικά ο χώρος της ελεύθερης αγοράς, στον οποίον αναπτύσσονται συναλλακτικές σχέσεις, προς όφελος της αστικής τάξης και σε βάρος της εργατικής. Επομένως, για αυτόν, η κοινωνία πολιτών αναδύθηκε μαζί με την εργατική τάξη, εξυπηρέτησε τα συμφέροντά της και δεν μπορεί να διαχωρίζεται από το κράτος. Από την άλλη, ο Αλέξις ντε Τοκβίλ ήταν εκείνος ο οποίος θεώρησε την κοινωνία πολιτών ως το σύνολο των εθελοντικών οργανώσεων, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται εκπαιδευτικά και πολιτιστικά σωματεία, εφημερίδες και εκκλησιαστικοί σύλλογοι. Τα μέλη συμμετέχουν στις οργανώσεις αυτές, με τη θέλησή τους και με όρους ισότητας μεταξύ τους, και επιδιώκουν συλλογικούς στόχους που ξεπερνούν το ατομικό συμφέρον τους (Σωτηρόπουλος 2017: 14-15).

Τέλος, τον 20^ο αιώνα, οι θεωρίες με την μεγαλύτερη επιρροή ήταν εκείνες των Γκράμσι και Γκίντενς. Ο Γκράμσι, θεώρησε ότι η κοινωνία πολιτών ανήκει στο εποικοδόμημα, στο οποίο οι αντίπαλες κοινωνικές τάξεις επιχειρούν να αποκτήσουν την ηγεμονία, χωρίς το αποτέλεσμα της διαπάλης μεταξύ τους να είναι προκαθορισμένο. Σύμφωνα με την θεώρηση αυτή, η κοινωνία πολιτών είναι διακριτή από το κράτος και την οικονομία και αποτελεί μια αρένα, στην οποία η εργατική τάξη θα πρέπει να αποκτήσει την πολιτιστική ηγεμονία, αν θέλει στο τέλος να κυριαρχήσει και πολιτικά (Σωτηρόπουλος 2017: 15). Ο άλλος ορισμός της κοινωνίας πολιτών, ο οποίος προέρχεται από τη θεωρία του Giddens και του «τρίτου δρόμου», θεωρεί ότι η κοινωνία των πολιτών αποτελεί έναν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του κράτους και της αγοράς, έναν αυτοκυβερνώμενο κοινωνικό χώρο, αποτελούμενο από θεσμούς, ομάδες και οργανώσεις, τα οποία λειτουργούν και κατά του άκρατου ατομικισμού της αγοράς και κατά του κρατικού αυταρχισμού (Μουζέλης 2002: 14).

Όπως όμως είδαμε, οι περισσότερες θεωρήσεις για την κοινωνία πολιτών, έχουν ως αφετηρία τη σχέση κράτους – πολίτη, αλλά διαφοροποιούνται ανάλογα την ιστορική στιγμή που προέκυψαν, την ιδεολογική τοποθέτηση και την πολιτική κουλτούρα των ατόμων και των κοινωνιών που τις διαμόρφωσαν (Edwards & Foley 1998). Στη Δυτική Ευρώπη οι ερμηνείες προέρχονται από τουλάχιστον τρεις κατευθύνσεις: τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη, η οποία τονίζει το ρόλο του εθελοντισμού και των ΜΚΟ ως αντίβαρο στην εξάπλωση του κράτους, τη σοσιαλδημοκρατική, η οποία έχει ως βασικό κριτήριο τη διεύρυνση της «συμμετοχικής δημοκρατίας» και τέλος την τρίτη άποψη, η οποία διαμορφώθηκε ως αποτέλεσμα εναντίωσης στην τοπική και παγκόσμια αναδιοργάνωση του κράτους και του κεφαλαίου, όπως είναι τα τοπικά και διεθνή δίκτυα και κοινωνικά κινήματα κατά της παγκοσμιοποίησης (Anheier 2004: 20).

Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, αλλά ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία, πολλές δυτικές κυβερνήσεις και διεθνείς οργανισμοί επένδυσαν στην ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών, θεωρώντας ότι η τελευταία συμβάλει στον εκδημοκρατισμό και στην καλύτερη διακυβέρνηση. Η εμφάνιση και η ευρεία διάδοση όμως της κοινωνίας πολιτών συμπίπτει και με μια σειρά αλλαγών που επήλθαν στις σύγχρονες κοινωνίες, σε τομείς όπως η τεχνολογία, η οικονομία, η εργασία, η πολιτική και τα κοινωνικά πρότυπα. Μια καίρια αναδιοργάνωση σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο αποτελεί η απομυθοποίηση ορισμένων παραδοσιακών μορφών εξουσίας, οι οποίες φαίνονται

αδύναμες να διαδραματίσουν το ρόλο που είχαν στο παρελθόν. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν το έθνος – κράτος, το κράτος πρόνοιας, τα πολιτικά κόμματα και τα συνδικάτα. Σε αυτές τις αλλαγές, πρέπει να συνυπολογιστούν και τα σύνθετα, παγκόσμια προβλήματα, όπως το περιβάλλον, οι βίαιες συγκρούσεις και οι πόλεμοι. Επιπλέον, το ορθολογικό μοντέλο ανάπτυξης που η παγκόσμια κοινότητα ακολουθεί τις τελευταίες δεκαετίες έχει αποδειχτεί εξαιρετικά αδύναμο στην αντιμετώπιση των νέων πολυσύνθετων οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών προβλημάτων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία, την όξυνση ή την αδυναμία άμβλυνσης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων και τη διάβρωση των ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών (Αφουξενίδης 2008: 24-25).

Συνεπώς, ο πιο συνοπτικός ορισμός εμπεριέχει μια διπλή άρνηση: η κοινωνία των πολιτών δεν είναι ούτε το κράτος ούτε η αγορά (Φερόνας 2008α: 41). Ένας γενικότερος όμως ορισμός θα μπορούσε να ήταν ο εξής: η κοινωνία των πολιτών αποτελείται από οργανισμούς, θεσμούς και άτομα που τοποθετούνται ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την οικογένεια και που συνεργάζονται εθελοντικά για την προώθηση κοινών στόχων (Anheier 2004: 22). Θεωρητικά όμορη με αυτή την προσέγγιση είναι και η άποψη ότι κοινωνία πολιτών είναι ο χώρος συγκέντρωσης και δράσης των «νέων κοινωνικών κινημάτων», των ΜΚΟ, και γενικότερα των μη παραδοσιακών μορφών κοινωνικοπολιτικής δράσης (Βούλγαρης 2006).

Για την παρούσα εργασία, προτιμήθηκε η υιοθέτηση ενός πιο «επίκαιρου» ορισμού, ο οποίος θεωρεί την κοινωνία πολιτών ως:

«το σύνολο των συσσωματώσεων (οργανώσεων, κινημάτων και δικτύων), που μπορεί να έχουν τυπικά, δηλαδή νομικά, αναγνωρισμένη ή άτυπη (ανεπίσημη) μορφή, εντάσσονται στον χώρο ανάμεσα στο κράτος και την αγορά και α) είτε εγείρουν ή εν δυνάμει θα μπορούσαν να εγείρουν κάποια αξίωση έναντι του κράτους να πράξει κάτι (π.χ. να θεσπίσει ένα δικαίωμα) ή να παραβλέψει κάτι (π.χ. να απέχει από διακριτική μεταχείριση υπέρ κάποιων) β) είτε δραστηριοποιούνται, όχι για τον προσπορισμό κέρδους, αλλά για την παροχή υπηρεσιών, συχνά συμπληρωματικά προς τις δημόσιες υπηρεσίες ή σε

υποκατάστασή τους (π.χ. το δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης)» (Σωτηρόπουλος 2017: 25.⁴)

2.5. Η Ελληνική Κοινωνία Πολιτών

Είναι γεγονός ότι η ελληνική βιβλιογραφία πριν την οικονομική κρίση είναι απογοητευτική, όσον αφορά τη συμμετοχή των πολιτών στους συλλογικούς φορείς της κοινωνίας πολιτών. Πολλοί ερευνητές, υποστήριζαν ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών είναι αδύναμη ή ατροφική (Σωτηρόπουλος 2017: 47).

Πράγματι, έρευνα που είχε διεξαχθεί από τους Sotiropoulos & Karamagioli (2006), κατέδειξε χαμηλό βαθμό συμμετοχής στις δραστηριότητες της κοινωνίας των πολιτών. Στην εν λόγω μελέτη, αποτυπώθηκε ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων δεν συμμετείχε σε μη-κομματικές πολιτικές δραστηριότητες, ούτε σε κάποια εθελοντική δράση (με εξαίρεση τους Ολυμπιακούς Αγώνες). Επίσης, ανέφερε ότι οι περισσότερες ελληνικές οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, με εξαίρεση τις αθλητικές ενώσεις⁵ και τα συνδικάτα, δεν ήταν σε θέση να προσελκύσουν μέλη. Αποθαρρυντικά είναι επίσης και στοιχεία που αφορούν το χρόνο που ήταν διατεθειμένοι να επενδύσουν σε τέτοιου είδους διαδικασίες. Επιπλέον, φαίνεται ότι ούτε οι νέοι εμπλέκονταν στις δραστηριότητες της κοινωνίας των πολιτών. Τέλος, η έρευνα τονίζει τη γεωγραφικά άνιση κατανομή των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, διότι παρουσίαζαν αστικό χαρακτήρα (Sotiropoulos & Karamagioli, *ό.π.* Φερόνας 2008^α: 52). Είναι γεγονός ότι η συμμετοχή των ελλήνων πολιτών σε συλλόγους και σωματεία, συγκριτικά με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ήταν και παραμένει μικρή (Πολυζωΐδης 2006: 130).

Δεν πρέπει όμως να παραβλεφθεί η σημασία και ο ρόλος των άτυπων συλλογικών δράσεων, οι οποίες εμφανίζονται με τη μορφή άτυπων συσσωματώσεων και

⁴ Πρέπει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, η έννοια της κοινωνίας πολιτών δεν είναι μια κανονιστική έννοια. Δεν συνεπάγεται δηλαδή ότι όσοι φορείς εμπλέκονται στην κοινωνία πολιτών, επιδιώκουν κάποιο «κοινό καλό». Έτσι, ο παραπάνω ορισμός, συμπεριλαμβάνει και δράσεις η οποίες θεωρούνται αντιδημοκρατικές, όπως είναι μια ρατσιστική οργάνωση που επιτίθεται σε μετανάστες. Τέτοιες οργανώσεις αποτελούν παραδείγματα της αντιδημοκρατικής κοινωνίας πολιτών (uncivil society) (Σωτηρόπουλος 2017: 31)

⁵ Οι αθλητικές ενώσεις, οι οποίες δεν έχουν κάποιο αντίκρισμα στη δημόσια σφαίρα, δεν εντάσσονται στην κοινωνία πολιτών. Με τη φράση «αντίκρισμα στη δημόσια σφαίρα», εννοείται κάποιου είδους απαίτηση ή παρέμβαση στον τρόπο που είναι συγκροτημένος ένας τομέας δημόσιας πολιτικής (Σωτηρόπουλος 2017: 27)

ανεπίσημων αλληλεπιδράσεων μεταξύ μεμονωμένων πολιτών, μικρών ομάδων πρωτοβουλίας, περιοδικών συναντήσεων και συζητήσεων καθώς και με τη δημιουργία διαδικτυακών ομάδων. Η «άτυπη κοινωνία πολιτών» βρίσκεται εκεί όπου συναντώνται πολίτες, περιοδικά αλλά με μη κατευθυνόμενο από τα πάνω (από το κράτος ή από κάποιο κόμμα) τρόπο, και συμμετέχουν στη δημόσια σφαίρα (Σωτηρόπουλος 2004). Υποστηρίζεται ότι, ανεξάρτητα από το πόσο εκτεταμένες είναι οι αφανείς όψεις της κοινωνίας πολιτών, συμβάλουν στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η κινητοποίηση και η αύξηση του αριθμού των συσσωματώσεων (τυπικών και άτυπων), ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με σκοπό την υπεράσπιση και την παροχή βοήθειας προς τους μετανάστες από τις χώρες των Βαλκανίων και της υπόλοιπης Ανατολικής Ευρώπης (Veikou 2014: 100).

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η άποψη ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών είναι ατροφική δεν ισχύει εντελώς ή δεν ισχύει πλέον (Σωτηρόπουλος 2008: 317, 323). Ήδη, πριν από το 2010 και το ξεκίνημα της οικονομικής κρίσης, παρουσιάστηκε ιδιαίτερη αύξηση των διαφόρων φορέων και οργανώσεων που σχετίζονταν με όλο το φάσμα των υπηρεσιών που συνδέονται με τις ΜΚΟ, οι οποίες διεκδικούσαν χρηματοδότηση από εθνικά και υπερεθνικά κονδύλια, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τον αριθμό ή το μέγεθος αυτών των οργανώσεων (Αφουξενίδης 2006, Φερόνας 2008: 51). Για παράδειγμα, στην Ελλάδα της δεκαετίας του 2000, δραστηριοποιούνταν ποικίλες εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι οποίες είχαν ως αντικείμενο τον αθλητισμό, τον πολιτισμό, τη φιλανθρωπία, την υποστήριξη ατόμων με ειδικές ανάγκες, τη μετανάστευση και τις μειονότητες, την οικολογία και την προστασία των ζώων (Σωτηρόπουλος 2017: 63-64).

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, πολλές από αυτές τις οργανώσεις διεύρυναν το πεδίο των παροχών τους και τις ομάδες-στόχους τους, για να καλύψουν τον ελληνικό πληθυσμό που έπληξε η κρίση.

2.6. Κοινωνία πολιτών και παροχή κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα της κρίσης

Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, η εικόνα της αδύναμης κοινωνίας πολιτών φαίνεται να αλλάζει. Ο τομέας της κοινωνίας πολιτών φαίνεται να δραστηριοποιείται μαζικά. Η αλληλοβοήθεια δεν προσφέρεται μόνο από τις τυπικές, γνωστές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ), οι οποίες επί το πλείστον φέρουν μια νομική μορφή (σωματεία, αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρίες) και οι οποίες είχαν κυρίως δημιουργηθεί πριν από την κρίση, αλλά και από άτυπες συσσωματώσεις πολιτών, οι οποίες δεν επιδιώκουν να αναγνωριστούν, από νομική άποψη, ως τυπικές οργανώσεις. Πρόκειται, όπως προείπαμε, για δράσεις που λαμβάνουν τη μορφή οργανωμένων δικτύων ή χαλαρά συνδεδεμένων ομάδων πολιτών, οι οποίες επίσης αποτελούν φορείς της κοινωνίας πολιτών.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, πριν ακόμα εκδηλωθεί η οικονομική κρίση, μέρος της κοινωνίας πολιτών είχε δραστηριοποιηθεί, με στόχο την παροχή κοινωνικής προστασίας σε μετανάστες και πρόσφυγες, οι οποίοι δεν είχαν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας. Οι ίδιες συλλογικότητες, μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, κινητοποιήθηκαν και υποδέχθηκαν όσους έλληνες πολίτες πλήγηκαν από την κρίση (Σωτηρόπουλος: 99-100).

Παραδείγματα τέτοιων δράσεων και κινητοποιήσεων είναι πολλά. Μη κυβερνητικές οργανώσεις, άτυπες συσσωματώσεις πολιτών και εκκλησιαστικοί φορείς, αντέδρασαν σχεδόν σπασμωδικά με δράσεις, οι οποίες ανταποκρίνονταν σε κάθε είδους ανάγκη. Συγκέντρωσαν τρόφιμα, ρούχα, φάρμακα και άλλα είδη ανάγκης και τα διένειμαν σε άτομα και οικογένειες που είχαν ανάγκη. Εθελοντές ιατροί, νοσηλευτές και φαρμακοποιοί, παρείχαν δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη σε πολίτες που έχασαν την πρόσβασή τους στο ασφαλιστικό σύστημα, λόγω διακοπής των ασφαλιστικών εισφορών τους ή την αδυναμία τους να καλύψουν την συμμετοχή τους στο κόστος των φαρμάκων. Μη κυβερνητικές οργανώσεις, σε συνεργασία με τους δήμους, οργάνωσαν συσσίτια, στα οποία σιτίζονταν καθημερινά χιλιάδες άνθρωποι. Επίσης, στην Αθήνα και σε άλλες μεγάλες χώρες της Ελλάδας δημιουργήθηκαν ή επέκτειναν τη χωρητικότητα τους κοινωνικοί ξενώνες και υπνωτήρια, για να φιλοξενήσουν τους ανθρώπους που έχασαν την κατοικία τους.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα, δεν μπορεί να συμπεριληφθεί η Εκκλησία στην κοινωνία πολιτών, καθώς είναι οικονομικά και θεσμικά εξαρτημένη από το κράτος. Παρόλα αυτά όμως, δεν μπορεί να αγνοηθούν οι κινητοποιήσεις που

εκπορεύονται από τον κατώτερο κλήρο, όπως είναι τα συσσίτια που λαβώνουν χώρα καθημερινά σε πολλές ενορίες ή η διανομή τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης (Σωτηρόπουλος 2017: 29-30).

Η ραγδαία, σπασμωδική και μαζική κινητοποίηση των τυπικών και άτυπων οργανώσεων για την παροχή κοινωνικής προστασίας εκεί όπου το κράτος αποσύρεται ή αδυνατεί να ανταποκριθεί στις διογκούμενες κοινωνικές ανάγκες, ανατροφοδοτεί και θέτει ξανά στο επίκεντρο τη συζήτηση γύρω από την άποψη ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών είναι ατροφική. Τα ερωτήματα που εγείρονται τώρα, στρέφουν τη συζήτηση στο κατά πόσο είναι δυνατό η κοινωνία πολιτών να αντικαταστήσει το ρόλο του κράτους στην παροχή κοινωνικής προστασίας. Διότι μπορεί ο ρόλος της κοινωνίας πολιτών να ενισχύεται την περίοδο της οικονομικής κρίσης, αλλά φαίνεται ότι ο όγκος των κοινωνικών προβλημάτων που καλείται να αντιμετωπίσει είναι δυσανάλογος.

Σύμφωνα όμως με τη Σημίτη (2014), η διευρυμένη κινητοποίηση των φορέων δεν συνεπάγεται αυτομάτως την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών, καθώς η μεγέθυνση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού υπονομεύει την κοινωνική συνοχή και αποδυναμώνει τις υφιστάμενες κοινωνικές δομές, οι οποίες λαμβάνουν χαρακτηριστικά φιλανθρωπίας. Επίσης, τη στιγμή που οι κοινωνικές ανάγκες του πληθυσμού πολλαπλασιάζονται, εγείρονται ερωτήματα σχετικά με το κατά πόσο είναι ικανοί οι φορείς της κοινωνίας πολιτών να προσφέρουν κοινωνική προστασία με όρους επάρκειας⁶ (Σημίτη 2014).

2.7. Κοινωνική καινοτομία και Κοινωνική Πολιτική σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο

Από τα μέσα του 1970, μια σειρά καίριων οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών προκάλεσαν την κρίση του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας και επέφεραν σημαντικές αλλαγές στον τρόπο παροχής της κοινωνικής ευημερίας (Πετμεζίδου 2006: 6). Η κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας ενίσχυσε τη

⁶ Φαίνεται ότι ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης, είναι η μη δυνατότητα κάλυψης του αυξανόμενου αριθμού αιτημάτων για βοήθεια. Για το λόγο αυτό, πολλά δίκτυα αναγκάζονται να θέσουν κριτήρια και προϋποθέσεις σχετικά με τις κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού στις οποίες παρέχουν τις υπηρεσίες τους (Σημίτη 2014).

μετατόπιση του κέντρου βάρους από το δημόσιο στο ιδιωτικό και από το συλλογικό στο ατομικό. Στο πλαίσιο αυτό, παρατηρείται μια μεταβολή στους προμηθευτές των κοινωνικών παροχών, με την αποδυνάμωση του κρατικού και την ενδυνάμωση του τοπικού, μη κυβερνητικού και ιδιωτικού πλαισίου. Η τάση αυτή γίνεται, επίσης, αντιληπτή στις μεθόδους και τις νέες πρακτικές υλοποίησης των κοινωνικών πολιτικών (Πετμεζίδου 2010: 13). Στο πλαίσιο αυτών των αλλαγών και μετατοπίσεων, αναδεικνύονται νέες έννοιες στην οργάνωση και λειτουργία του δημόσιου τομέα. Οι έννοιες της πειραματικής διακυβέρνησης (experimental governance) και των κοινωνικών καινοτομιών⁷ (social innovations) καθίστανται κυρίαρχες στο σύγχρονο τοπίο των δημόσιων πολιτικών.

Η εισαγωγή της έννοιας της καινοτομίας στο κοινωνικό πεδίο εμπίπτει στο φάσμα αλλαγών στο δημόσιο μάνατζμεντ. Οι κοινωνικές καινοτομίες, κατά μια προσέγγιση, αναφέρονται σε τοπικά ενσωματωμένες πρακτικές και πολιτικές, οι οποίες βοηθούν όσους πλήττονται από φαινόμενα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού να ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες. Ανάγκες για τις οποίες δεν βρίσκουν ικανοποιητικές λύσεις στις κοινωνικές πολιτικές μακρο-επιπέδου ή στην ιδιωτική αγορά (Oosterlynck et. al. 2013: 3). Σύμφωνα με έναν παρεμφερή ορισμό, κοινωνικές καινοτομίες θεωρούνται οι κοινωνικά καινοτόμες δράσεις, στρατηγικές, πρακτικές και διαδικασίες, οι οποίες προκύπτουν κάθε φορά που τα προβλήματα της φτώχειας, του αποκλεισμού και της στέρησης ευκαιριών για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, δεν μπορούν να καλυφθούν ικανοποιητικά από τον «θεσμοθετημένο τομέα» (Moulaert et al. 2013: 2).

Στο πνεύμα αυτών των μετατοπίσεων κινούνται και οι νέοι τύποι διακυβέρνησης κοινωνικής πολιτικής σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Στρατηγική της Λισαβόνας (2000-2010) στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού, της ανταγωνιστικότητας και της καινοτομίας του δημόσιου τομέα, ενθάρρυνε την εμπλοκή των μη κρατικών δρώντων (κοινωνία των πολιτών και ιδιωτικό τομέα) ως ισότιμους παίκτες στη διαμόρφωση και την υλοποίηση των πολιτικών (Maroto & Rubalcaba 2008: 43). Οι στόχοι αυτοί εξακολουθούν να επιδιώκονται στη Στρατηγική «Ευρώπη 2020». Στο πλαίσιο της νέας Στρατηγικής, έχει τεθεί ως στόχος η μείωση κατά 20 εκατομμύρια των

⁷ Ο όρος καινοτομία, χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην επιστημονικό λόγο από τον Joseph Schumpeter (1939) και, για δεκαετίες ήταν συνυφασμένος με την οικονομική θεωρία (ό.π. Hochgerner 2011: 1).

ανθρώπων που ζουν κάτω από συνθήκες φτώχειας μέχρι το 2020. Στόχος που είναι αντιφατικός με τις εμμένουσες πολιτικές λιτότητας (Petmesidou & Guillen 2015: 23). Κεντρικό ρόλο στη νέα Στρατηγική εξακολουθούν να διαδραματίζουν οι πειραματισμοί (experimentations) και οι καινοτομίες (innovations) στο κοινωνικό πεδίο (Social Service Europe 2012).

Μετά τις εκτεταμένες περικοπές κοινωνικών δαπανών, τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής πολιτικής φαίνεται να αλλάζουν (Petmesidou 2013). Ενώ η κρατική χρηματοδότηση για κοινωνική πολιτική συρρικνώνεται, οι ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις και η κοινωνία των πολιτών αναλαμβάνουν το ρόλο του βασικού παρόχου κοινωνικών υπηρεσιών και κοινωνικής ευημερίας. Έτσι, τη στιγμή που το κράτος αποσύρεται από την παροχή κοινωνικής προστασίας, τόσο μέσω της μείωσης των χρηματικών μεταβιβάσεων όσο και της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών, παρατηρείται η οργάνωση καινοτόμων πρωτοβουλιών αλληλεγγύης με σκοπό την υλική στήριξη ευάλωτων ατόμων και κοινωνικών ομάδων.

Ο ρόλος του κράτους, όπου αυτό δραστηριοποιείται, περιορίζεται στο συντονισμό των πολιτικών, παρέχοντας μεγάλα περιθώρια ευελιξίας στην Κοινωνία των Πολιτών. Έτσι, οι δράσεις που λαμβάνουν χώρα τα τελευταία χρόνια, εκπορεύονται κυρίως από τη χρηματοδότηση ευρωπαϊκών προγραμμάτων, από χορηγίες φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ή από μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις στο πλαίσιο της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης τους (Arapoglou & Gounis 2015).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η σύσταση του «Εθνικού Δικτύου Άμεσης Κοινωνικής Παρέμβασης»⁸, το οποίο μέσω της δημιουργίας των «Κοινωνικών Δομών Άμεσης Αντιμετώπισης της Φτώχειας» αποσκοπούσε στην κάλυψη των καθημερινών αναγκών των ατόμων που βρίσκονταν σε κατάσταση φτώχειας ή απειλούνται από αυτή. Οι Δομές Φτώχειας είχαν ενταχθεί ως δράση στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού» (Ε.Π.ΑΝ.Α.Δ.)⁹ του ΕΣΠΑ της προγραμματικής περιόδου 2007-2013 με σκοπό τη δημιουργία ενός πλέγματος δομών κοινωνικής προστασίας σε επίπεδο Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

⁸ <http://www.koinoniasos.gr/>

⁹ <http://www.epanad.gov.gr>, Αρχική σελίδα > Δράσεις του Ε.Π.> Ευπαθείς Κοινωνικά Ομάδες > Κοινωνικό δίκτυο άμεσης αντιμετώπισης της φτώχειας.

Υλοποιήθηκαν με τη σύμπραξη Δήμων, Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, νομικών προσώπων ΟΤΑ, φορέων του δημόσιου τομέα και φορέων του ιδιωτικού τομέα. Οι ΟΤΑ διέθεσαν τους χώρους και τις υποδομές για να λειτουργήσουν οι κοινωνικές δομές, οι ΜΚΟ την τεχνογνωσία και το προσωπικό και τέλος η κοινωνία κλήθηκε να συμμετάσχει εθελοντικά και να προσφέρει υλικά αγαθά (τρόφιμα, είδη ατομικής υγιεινής, τρόφιμα μακράς διάρκειας, είδη ένδυσης και υπόδησης και άλλα χρηστικά αντικείμενα). Τα είδη των κοινωνικών δομών που λειτουργούσαν στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος ήταν: γραφείο διαμεσολάβησης, κοινωνικό παντοπωλείο, ανοιχτό κέντρο ημερήσιας υποδοχής αστέγων, υπνωτήριο, κοινωνικό φαρμακείο, δημοτικός λαχανόκηπος, τράπεζα χρόνου¹⁰.

Η βίαιη φτωχοποίηση του πληθυσμού, από το 2010 και μετά, πολλαπλασίασε τις τυπικές και άτυπες οργανώσεις, οι οποίες στοχεύουν στην άμβλυνση των πιο δυσάρεστων επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης (Σημίτη 2014). Σύμφωνα με τους Sotiropoulos & Bourikos (2014), από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και μετά ελληνικά, κινητοποιήθηκαν παραρτήματα διεθνών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία, με σκοπό να παρέχουν βοήθεια σε όσους επλήγησαν από την κρίση, παρέχοντας τρόφιμα, ιατρικές και κοινωνικές υπηρεσίες σε ανθρώπους που έχουν ανάγκη. Παράλληλα, μεγάλα μη κερδοσκοπικά ιδρύματα, όπως το Ίδρυμα Νιάρχος, το Ίδρυμα Μποδοσάκη και το Ίδρυμα Λεβέντη, προσέφεραν στις ΜΚΟ κεφάλαια και τεχνική βοήθεια. Επιπλέον, σε κάθε επιμέρους τομέα της κοινωνικής προστασίας, οι ΜΚΟ συνυπήρξαν με ανεπίσημα κοινωνικά δίκτυα και ομάδες που δεν είχαν κάποια επίσημη οργανωτική δομή (Sotiropoulos & Bourikos 2014: 40).

Οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις λοιπόν, ανέπτυξαν από την κρίση και μετά, ένα ευρύ πλέγμα υπηρεσιών πρώτης ανάγκης, όπως κοινωνικά παντοπωλεία, υπηρεσίες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, κέντρα ημέρας αστέγων, υπνωτήρια, τράπεζες χρόνου, κοινωνικούς λαχανόκηπους. Οι εν λόγω πρωτοβουλίες μπορεί να έχουν τυπικό ή άτυπο χαρακτήρα. Ως τυπικού χαρακτήρα, θεωρούμε τις πρωτοβουλίες εκείνες που έχουν νομική υπόσταση, δηλαδή όσες προέρχονται από συλλόγους,

¹⁰ Μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος, κάποιες δομές συνέχισαν τη δράση τους χρησιμοποιώντας πόρους από ΜΚΟ και ιδιωτικές προσφορές. Ωστόσο, δεν είναι γνωστός ο αριθμός των οργανώσεων που συνέχισαν τη δραστηριότητα τους. Το συσσίτιο, στο χώρο του οποίου πραγματοποιήθηκε η έρευνα, ανήκει στην κατηγορία αυτή. Ο χώρος παρέχεται από το Δήμο Αθηναίων, και απ' όταν ολοκληρώθηκε η χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ, τα γεύματα τα παρέχουν το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών και κάποια catering. Τη διαχείριση έχει η ΜΚΟ Equal Society.

σωματεία ή αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες που έχουν ιδρυθεί με βάση τις διατάξεις του ισχύοντος δικαίου. Από την άλλη, άτυπες πρωτοβουλίες και οργανώσεις χαρακτηρίζονται οι ανεπίσημες συλλογικές δράσεις και συσσωματώσεις πολιτών, οι οποίες δεν έχουν κάποια νομική μορφή (Μπουρίκος & Σωτηρόπουλος, 2014). Οι πρώτες, εκπορεύονται από πληθώρα φορέων της κοινωνίας πολιτών (Εκκλησία, ΜΚΟ κοινωνικής φροντίδας), αλλά και από φορείς της κυβέρνησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης (δομές κοινωνικής φροντίδας των Δήμων, όπως κοινωνικά ιατρεία και παντοπωλεία) και του ιδιωτικού τομέα (εταιρική κοινωνική ευθύνη). Οι δεύτερες, είτε στηρίζονται σε υπάρχοντα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης, είτε συνιστούν εντελώς νέα μορφώματα (πχ. «κίνημα της πατάτας», δίκτυα ανταλλακτικής οικονομίας), τα οποία αποτελούν έκφραση του άτυπου εθελοντισμού (Μπουρίκος & Σωτηρόπουλος 2014).

Η παρούσα εργασία, επιχείρησε να ασχοληθεί με τις τυπικές κοινωνικές δομές άμεσης ανακούφισης από την φτώχεια, στις οποίες εμπλέκονται, άμεσα ή έμμεσα, φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις. Τέτοιες δομές είναι τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, τα κοινωνικά παντοπωλεία, οι τράπεζες χρόνου, τα κοινωνικά συσσίτια, οι ξενώνες αστέγων και τα υπνωτήρια. Πιο συγκεκριμένα, εξετάστηκε ο τρόπος συμβολής αυτών των δομών, ως καινοτόμων δράσεων, στη διαχείριση των φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Η προκείμενη έρευνα θεωρείται ιδιαίτερος σημαντική, κυρίως διότι ο αριθμός των ερευνών στο συγκεκριμένο πεδίο είναι περιορισμένος (βλ. Sotiropoulos & Bourikos 2014, Arapoglou & Gounis 2015, Vaiou & Kalandides 2015, Παπαδοπούλου & Κουραχάνης 2017). Μια μελέτη που διεξήχθη, είχε στο επίκεντρό της τις πρωτοβουλίες από τα κάτω (bottom up initiatives), οι οποίες άρχισαν να οργανώνονται στο πλαίσιο της παρούσας οικονομικής κρίσης, για την αντιμετώπιση των αναγκών που προκαλούνται από τη μείωση των εισοδημάτων, την ανεργία και τις περικοπές στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών (Vaiou & Kalandides 2015). Τα ευρήματα της, καταδεικνύουν ότι πέρα από την κάλυψη των βασικών αναγκών, οι εν λόγω άτυπες κοινωνικές δομές, προωθούν την ενεργό συμμετοχή, τείνοντας να διαμορφώσουν νέες μορφές δράσης και συλλογικότητας. Οι πρωτοβουλίες αυτές έχουν γίνει δομικό μέρος ενός ταχέως μεταβαλλόμενου αστικού τοπίου, στο οποίο οι άνθρωποι δεν είναι πια απλοί αποδέκτες κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά συμμετέχουν ουσιαστικά στην παροχή της κοινωνικής προστασίας (Vaiou & Kalandides 2015). Τα

άτομα που συμμετέχουν σε ανάλογες πρωτοβουλίες, όχι μόνο διαθέτουν πραγματική πρόσβαση στο δημόσιο χώρο (public space), αλλά κατά κάποιο τρόπο εξουσιοδοτούνται για τη δημιουργία νέων κοινόχρηστων χώρων για την κοινωνικοποίηση και την πολιτική δράση (Harvey 2012: χνί). Πράγματι, την τάση αυτή φαίνεται να ενισχύει και η μελέτη των Μπουρίκου και Σωτηρόπουλου (2014: 55, 77), όπου πέρα από τον συμπληρωματικό ρόλο που διαδραματίζουν τυπικοί και άτυποι φορείς εκεί όπου το κράτος αδυνατεί να καλύψει τις βασικές κοινωνικές ανάγκες, τονίζεται εξίσου και η προστιθέμενη αξία από τη διεύρυνση της συμμετοχής των πολιτών στο κοινωνικό γίγνεσθαι και η προώθηση της γνήσιας αλληλεγγύης.

Όσον αφορά τη σχέση των εν λόγω δομών με το δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, δείχνει να ποικίλλει. Οι τυπικές δομές κοινωνικής αλληλεγγύης παρουσιάζονται πιο δεκτικές μπροστά στο ενδεχόμενο συνεργασίας, τόσο με το δημόσιο όσο και με τον ιδιωτικό τομέα. Φαίνεται μάλιστα να προτιμούν τις συνεργασίες με τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης και όχι τόσο του κεντρικού κράτους. Ακόμα πιο θετικά προσκείμενοι παρουσιάζονται όμως οι τυπικοί φορείς σε μια ενδεχόμενη συνεργασία με ιδιώτες εθελοντές και στην αξιοποίηση της κοινωνικής ευθύνης των επιχειρήσεων (εταιρική κοινωνική ευθύνη) (Μπουρίκος & Σωτηρόπουλος 2014: 63, 66).

Από την άλλη μεριά, η σχέση των άτυπων μορφών δράσης με τα θεσμικά όργανα σε δημοτικό, περιφερειακό και κρατικό επίπεδο είναι αμφιλεγόμενη. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η τοπική αυτοδιοίκηση συμμετέχει και υποστηρίζει ανάλογες δράσεις, όπως στην περίπτωση του «Μητροπολιτικού Κοινωνικού Ιατρείου Ελληνικού», ενώ σε άλλες περιπτώσεις είναι εχθρική, όπως για παράδειγμα με το θέατρο «Εμπρός» (Vaiou & Kalandides 2015). Τα άτυπα δίκτυα από τη μεριά τους, φαίνεται να τονίζουν με σαφήνεια την αρνητική τους στάση όσον αφορά τις συνεργασίες τους τόσο με το κράτος όσο και με τον ιδιωτικό τομέα (Μπουρίκος & Σωτηρόπουλος 2014: 63). Αυτή τους η στάση, οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι οι άτυπες πρωτοβουλίες πολιτών δεν επιθυμούν να στιγματιστούν από τον Τύπο και την κοινή γνώμη, όπως είχε συμβεί με ορισμένες ΜΚΟ ήδη πριν από την οικονομική κρίση (Σωτηρόπουλος 2017: 81).

Οι άτυπες συσσωματώσεις πολιτών φαίνεται να συσπειρώνονται γύρω από αιτήματα και μοτίβα κοινωνικής αλληλεγγύης και άμεσης δημοκρατίας. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις τηρούν σαφείς αποστάσεις από ότι θυμίζει εθελοντισμό ή φιλανθρωπία.

Παρατηρείται μάλιστα ότι ο πολιτικός διχασμός ανάμεσα στο «μνημονιακό» και το «αντιμνημονιακό» στρατόπεδο, δεν άφησε ανεπηρέαστη στην κοινωνία πολιτών. Ο διχασμός εντός του χώρου τοποθετεί από τη μια μεριά τις ΜΚΟ και από την άλλη μεριά τις άτυπες πρωτοβουλίες πολιτών (Huliaras 2015, Vathakou 2015, ό.π. Σωτηρόπουλος 2017: 81).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι κοινωνικές δομές άμεσης ανακούφισης από την φτώχεια αποτελούν μια κοινωνική καινοτομία. Όμως, ο όρος καινοτομία, πέρα από τις συγκεκριμένες δράσεις που συμβάλουν στη βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών, αναφέρεται και στις διαδικασίες συμμετοχικής κινητοποίησης (Moulaert κ.ά. 2013: 2). Στο πλαίσιο αυτό, τονίζεται ότι ορισμένες από τις δράσεις που περιγράφονται στο παρόν έγγραφο μπορεί να μην αποτελούν από μόνες τους καινοτομίες, όμως η ένταση της κινητοποίησης και το μέγεθος της συμμετοχής στην περίοδο της κρίσης, αποτελεί πράγματι μια καινοτομία των τελευταίων ετών.

2.8.Κατηγοριοποίηση των δομών ανάλογα με την ανάγκη την οποία καλύπτουν

Δίκτυα ανταλλαγής: από το 2010 κι ύστερα, οι άτυπες κυρίως οργανώσεις έχουν δημιουργήσει δίκτυα ελεύθερης ανταλλαγής, μέσω των οποίων συγκεντρώνονται και διακινούνται τρόφιμα, ρούχα και υπηρεσίες. Το παράδειγμα αυτό, ακολούθησαν και διάφοροι Δήμοι, οι οποίοι προσέφεραν χώρο για τη δημιουργία κοινωνικών παντοπωλείων, ενώ πολίτες και ιδιωτικές εταιρίες προσέφεραν τρόφιμα μακράς διάρκειας και άλλα καταναλωτικά αγαθά. Ένα άλλο παράδειγμα είναι οι τράπεζες χρόνου, όπου οι συμμετέχοντες προσφέρουν λίγο από το διαθέσιμο χρόνο τους προκειμένου να βοηθήσουν ο ένας τον άλλον

Παροχή τροφίμων, στέγης και άλλων υπηρεσιών σε ανθρώπους που έχουν ανάγκη: ιδιωτικοί και εθελοντικοί επίσημοι και ανεπίσημοι οργανισμοί συνεργάστηκαν για να παράσχουν τρόφιμα σε άτομα που έχουν ανάγκη, υπερβαίνοντας τη διάκριση κοινωνίας πολιτών και αγοράς. Για παράδειγμα, μεγάλα σουπερ μάρκετ συνεργάστηκαν με εθελοντικές οργανώσεις, προμηθεύοντας φαγητό και είδη προσωπικής υγιεινής συσσίτια, καταφύγια αστέγων, ορφανοτροφεία, οίκους ευγηρίας και άλλα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Επιπλέον, κάθε απόγευμα η Ελληνική

Ορθόδοξη Εκκλησία πραγματοποιεί συσσίτια στο κέντρο της Αθήνας και σε άλλες πόλεις¹¹. Παρόμοια δράση λαμβάνει χώρα και σε άλλες γειτονίες της Αττικής, όπου εθελοντές μαγειρεύουν εκατοντάδες γεύματα την ημέρα και τα προσφέρουν σε όποιον έχει ανάγκη. Επίσης, τα ανεπίσημα δίκτυα εθελοντών λειτουργούν και ως διαμεσολαβητές, φέρνοντας σε επαφή από τη μια μεριά τράπεζες τροφίμων, καταφύγια αστέγων και φτωχά νοικοκυριά και από την άλλη εστιατόρια, ξενοδοχεία και αρτοποιεία τα οποία επιθυμούν να διαθέσουν τις υπηρεσίες τους. Τέλος, ορισμένες ΜΚΟ, σε συνεργασία με τους δήμους, προσφέρουν στους αστέγους κουβέρτες, φαγητό και ιατρική βοήθεια και οργανώνουν κοινωνικούς ξενώνες και υπνωτήρια.

Υγειονομική περίθαλψη: Από το 2010 και μετά, όσοι έχασαν την εργασία τους και όσοι αυτοαπασχολούμενοι διέκοψαν τις εισφορές τους στα ασφαλιστικά ταμεία λόγω οικονομικής δυσπραγίας, απώλεσαν το δικαίωμα στη δημόσια ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Τα ελληνικά παραρτήματα διεθνών ΜΚΟ υγείας, τα οποία δραστηριοποιούνταν και πριν την οικονομική κρίση (Ιατροί του Κόσμου, Ιατροί χωρίς Σύνορα) για την περίθαλψη μεταναστών και προσφύγων, επέκτειναν τις υπηρεσίες τους για να καλύψουν και τον ελληνικό πληθυσμό. Επιπλέον, ως απάντηση στις υγειονομικές ανάγκες του πληθυσμού, από τα τέλη του 2011 και μετά, εμφανίζεται μια νέα μορφή συλλογικής οργάνωσης, όπου εθελοντές ιατροί, νοσηλευτές, φαρμακοποιοί και κοινωνικοί λειτουργοί, δημιουργούν άτυπα δίκτυα υγειονομικής περίθαλψης, προκειμένου να προσφέρουν δωρεάν ιατρική, φαρμακευτική και οδοντιατρική περίθαλψη σε ανασφάλιστα άτομα που αδυνατούν να καλύψουν το ιατρικό κόστος. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία συστάθηκαν σε συνεργασία με τους δήμους, οι οποίοι συνήθως παρέχουν τον απαραίτητο χώρο.

Πολιτισμικές και εκπαιδευτικές υπηρεσίες: Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, οι οικογένειες με χαμηλό εισόδημα αδυνατούσαν να πληρώσουν τα ιδιαίτερα μαθήματα και φροντιστήρια, τα οποία θεωρούνται απαραίτητα για την επιτυχή εισαγωγή των μαθητών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ως απάντηση, εθελοντές καθηγητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δημιούργησαν και στελέχωσαν

¹¹ Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, η εκκλησία δεν μπορεί να θεωρηθεί τυπικό παράδειγμα οργάνωσης της κοινωνίας πολιτών, διότι οι ιερείς βρίσκονται στη μισθοδοσία του κράτους, και διότι το κράτος παρακολουθεί και συνδέεται με τα εκκλησιαστικά θέματα.

κοινωνικά φροντιστήρια, όπου μαθητές, που οι γονείς τους είναι άνεργοι ή αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσπραγίες, παρακολουθούν δωρεάν μαθήματα. Από την άλλη, μια άλλη μορφή άτυπης συλλογικής δράσης, η οποία αρχικά εμφανίστηκε στην Αθήνα το 2010 και στη συνέχεια εξαπλώθηκε και σε άλλες πόλεις, είναι οι «Atenistas»¹². Πρόκειται για μια άτυπη ομάδα, που έχει στο επίκεντρό της τον πολιτισμό και την κοινοτική δράση, και η οποία ασχολείται με πολιτιστικές εκδηλώσεις, φιλανθρωπικές εργασίες, την ανακύκλωση και την συντήρηση και ανάπλαση των δρόμων και των πλατειών της πόλης (Bourikos & Sotiropoulos, 2014: 40-43, Sotiropoulos, 2014: 17-19).

Στον πίνακα που ακολουθεί, εκθέτονται τα στοιχεία για τον πληθυσμό των δομών που περιγράφηκαν παραπάνω, κατά έτη 2012 και 2016 (Σωτηρόπουλος 2017: 103). Ο πίνακας αυτός καταδεικνύει την αύξηση του αριθμού των δικτύων κοινωνικής αλληλεγγύης στα χρόνια της κρίσης. Δεν μπορούμε όμως να γνωρίζουμε αν όλες αυτές οι ομάδες και τα δίκτυα λειτουργούν ως σήμερα.

Πίνακας 1: Καταγραφή των ομάδων και δικτύων κοινωνικής αλληλεγγύης, ανά κατηγορία κοινωνικών υπηρεσιών/ παροχών (στοιχεία 2012 και 2016)

	2012	2016
Δίκτυα ανταλλαγής ρούχων, τροφίμων, υπηρεσιών	22	77
Κοινωνικά συσσίτια		25
Κοινωνικά παντοπωλεία		86
Κοινωνικά ιατρεία	33	42
Κοινωνικά φαρμακεία	14	26
Κοινωνικά φροντιστήρια		42
Εμπόριο χωρίς μεσάζοντες		19
Φροντίδα πόλης	12	38
Τράπεζες χρόνου		28
Άλλες δράσεις (πολιτισμού, οικολογίας)		61

¹² Για την Αθήνα (<https://atenistas.org/>). Στη συνέχεια παρόμοιες ομάδες συγκροτήθηκαν και σε άλλες 11 πόλεις. Βλέπε ThessAlonistas στη Θεσσαλονίκη (<https://thessalonistas.wordpress.com/>), Patrínistas στην Πάτρα (<http://www.patrínistas.eu/>).

2.9. Κοινωνική Πολιτική με όρους κοινωνικού δικαιώματος ή φιλανθρωπίας;

Όπως συζητήθηκε και παραπάνω, η εμφάνιση της κρίσης και τα επακόλουθα δημοσιονομικά αδιέξοδα έχουν σοβαρό αντίκτυπο στην περιστολή των κοινωνικών δαπανών, καθιστώντας τις πολιτικές που αποσκοπούν στη διαχείριση της ακραίας φτώχειας ως μονόδρομο. Η πρόσφατη κρίση και η εγκαθίδρυση των πολιτικών αντιμετώπισης της ακραίας φτώχειας ως βασικής πλέον συνταγής της κοινωνικής πολιτικής, ουσιαστικά οδηγεί σε νομιμοποίηση μια τάση η οποία είχε αρχίσει να διαφαίνεται και πριν την κρίση (Gough 2011). Η τάση αυτή, καθοδηγούμενη από την νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, εισήγαγε ένα νέο παράδειγμα κοινωνικής πολιτικής (Reisch 2014), εμφανώς απομακρυσμένο από την φιλοσοφία των μεταπολεμικά θεμελιωμένων κοινωνικών δικαιωμάτων που έθεταν ως ύψιστη υποχρέωση την εκπλήρωση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη και την άμβλυνση της κοινωνικής ανισότητας (Marshall 1950).

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η φυσιογνωμία της κοινωνικής πολιτικής αλλάζει ριζικά. Οι νέοι προσανατολισμοί της εγκαταλείπουν και επίσημα πλέον την προσήλωση στις αναδιανεμητικές κοινωνικές πολιτικές και (επαν)υιοθετούν λόγους και πρακτικές έντονα επηρεασμένων από την φιλοσοφία της φιλανθρωπίας (Σημίτη 2014). Κατά τον τρόπο αυτό η επιζητούμενη ισότητα της κοινωνικής θέσης που ευαγγελίστηκε η Μαρσαλιανή ιδιότητα του πολίτη, παραμελείται.

Στη νέα φιλοσοφία διακυβέρνησης ο δημόσιος τομέας δεν είναι πια κυρίαρχος. Αντίθετα, ο μη κυβερνητικός και ο ιδιωτικός τομέας ενισχύονται σημαντικά. Παράλληλα, το πλαίσιο ανάγνωσης των κοινωνικών προβλημάτων είναι περισσότερο εστιασμένο στην αντιμετώπιση των πιο ακραίων συνεπειών της ακραίας φτώχειας και όχι σε μια μακροπρόθεσμη παρέμβαση ριζικής αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων. Στη νέα αυτή φιλοσοφία λοιπόν, επικρατούν μέτρα και πολιτικές που

δρουν πυροσβεστικά, με στόχο την κάλυψη των άμεσων βιοτικών και υγειονομικών αναγκών του πληθυσμού (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης 2017: 153).

Η αύξηση των φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού πολλαπλασίασε τις τυπικές και άτυπες πρωτοβουλίες της κοινωνίας πολιτών, για τη δημιουργία δομών αντιμετώπισης της φτώχειας. Η τάση αυτή, αντικατοπτρίζει τόσο τη διόγκωση των κοινωνικών αναγκών όσο και την αδυναμία του κράτους να παρέχει ένα κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας. Όμως, η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών συνδέθηκε επίσης με την επανεμφάνιση δράσεων που αναπαράγουν τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής φιλανθρωπίας (αποσύνδεση της παρεχόμενης βοήθειας από δράσεις ενδυνάμωσης των ωφελούμενων, αποσύνδεση ατομικών αναγκών από τις κοινωνικές ανάγκες, έμφαση στην ηθική υποχρέωση, προβολή των δωρητών) (Σημίτη 2014). Η πλειοψηφία των δράσεων των Μ.Κ.Ο αφορά τη στοχευμένη παροχή υπηρεσιών ή αγαθών σε άτομα που ήδη ζουν σε συνθήκες φτώχειας ή βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Στη μονόπλευρη επικέντρωση προς τις πολιτικές διαχείρισης της ακραίας φτώχειας λοιπόν, κυριαρχούν οι παροχές σε είδος. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για παροχές βασικής υλικής συνδρομής που καλύπτουν ανυπέρβλητες ανθρώπινες ανάγκες. Τα κοινωνικά συσσίτια και η παροχή ειδών πρώτης ανάγκης, αντί πολιτικών επαρκούς στήριξης του εισοδήματος και κοινωνικής ένταξης, επανεμφανίζονται ως κυρίαρχες κοινωνικές πολιτικές. Τα μέτρα αυτά χρησιμοποιούνται ως εργαλείο ανακούφισης για τα φτωχά νοικοκυριά, τους άπορους, τους άστεγους, για όσους δεν διαθέτουν άλλη επιλογή. Ως έσχατο δίκτυ ασφαλείας για την επιβίωση των ακραία φτωχών (Gritter 2015). Ωστόσο, αυτές οι κοινωνικές πολιτικές δεν αποσκοπούν στην κοινωνική ένταξη και τη διασφάλιση της πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες που εκπληρώνουν την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη.

Αποτέλεσμα των βραχυπρόθεσμων πολιτικών αντιμετώπισης της ακραίας φτώχειας (συσσίτια, κέντρα ημέρας, κοινωνικά υπνωτήρια και ξενώνες αστέγων) είναι η έκθεση των ατόμων σε έναν διαρκή μηχανισμό εκκρεμότητας (Hopper and Baumohl 1994). Με άλλα λόγια οι ίδιες οι κοινωνικές πολιτικές τους εγκλωβίζουν στο καθεστώς της ακραίας φτώχειας. Συνέπεια αυτής της κατάστασης, είναι τα άτομα να βρίσκονται σε μια σχέση καθημερινής εξάρτησης από τις παραπάνω οργανώσεις για

την εκπλήρωση των βασικών ατομικών αναγκών τους (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης 2017: 138).

Η κινητοποίηση επομένως, φορέων της κοινωνίας πολιτών συνοδεύεται από τρεις σκιές. Πρώτον, οι δράσεις που λαμβάνουν χώρα για την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών έχουν τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής φιλανθρωπίας και όχι του κοινωνικού δικαιώματος. Δεύτερον, η συνεχόμενη αύξηση των κοινωνικών αναγκών δυσχεραίνει το έργο των οργανώσεων και θέτει υπό αμφισβήτηση το αν αυτές οι δομές μπορούν να προσφέρουν κοινωνική προστασία με όρους επάρκειας (Σημίτη 2014). Και τρίτον, οι όποιες δράσεις λαμβάνουν χώρα, δεν αποσκοπούν στην κοινωνική ένταξη και τη διασφάλιση της πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες που εκπληρώνουν την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη, αλλά απλά αποσκοπούν στην κάλυψη των πιο ακραίων (και εμφανών) κοινωνικών αναγκών των πολλαπλασιαζόμενων φτωχών.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

3.1.Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται τα μεθοδολογικά δεδομένα της ποιοτικής έρευνας που διεξήχθη για την παρούσα εργασία. Η φύση των ερευνητικών ερωτημάτων και η ανάγκη εστίασης στις εμπειρίες και τις οπτικές των συμμετεχόντων στην έρευνα (Τσιώλης 2014: 25), υπέδειξαν την ανάπτυξη μεθόδων ποιοτικής έρευνας. Η ποιοτική έρευνα, θέτει το επίκεντρό τις έννοιες του νοήματος, της εμπειρίας, της διάδρασης, της κατανόησης και της ερμηνείας. Η ποιοτική έρευνα, λαμβάνει υπόψη την ικανότητα των ανθρώπων να παράγουν νόημα και να μετέχουν στη διαδικασία κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας και επιδιώκει την ανακατασκευή των νοηματικών πλαισίων και των συστημάτων αναφοράς των εμπλεκόμενων στα κοινωνικά πεδία δράσεων υποκειμένων (Τσιώλης 2014: 26).

Παρακάτω, εκτίθενται τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία μας απασχόλησαν καθ' όλη τη διάρκεια της διεξαγωγής της έρευνας, η λεπτομερής περιγραφή του πληθυσμού της έρευνας, το εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων και τέλος, η διαδικασία που ακολουθήθηκε για την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων και τη συλλογή των δεδομένων.

3.2.Ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας

Τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία μας απασχόλησαν τόσο κατά το στάδιο του σχεδιασμού όσο και κατά το στάδιο της διεξαγωγής της έρευνας είναι τα εξής:

- Πώς συμβάλουν οι κοινωνικές δομές στην ανακούφιση των συμπτωμάτων της ακραίας φτώχειας; Αυτές οι κοινωνικές καινοτομίες ενσωματώνουν τα χαρακτηριστικά εκπλήρωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων ή διέπονται έντονα από πρακτικές φιλανθρωπίας;
- Ποια είναι τα βιώματα των ατόμων που βρίσκονται σε κατάσταση ανέχειας και επισκέπτονται κοινωνικές δομές;
- Ποιες είναι οι αντιλήψεις των υποκειμένων (των χρηστών) για την επάρκεια των δομών κοινωνικής αλληλεγγύης; Οι δομές αυτές, που υιοθετούνται ως

καινοτόμες απαντήσεις στο πρόβλημα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, συμβάλουν στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης;

3.3.Οι πληροφορητές

Για την διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνας πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με δεκαέξι άτομα, εκ των οποίων τα δώδεκα ήταν άντρες και τα τέσσερα γυναίκες. Η ηλικία των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν από 38 έως 72 ετών, και όλα τους, την στιγμή που πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις επισκέπτονταν τουλάχιστον μια κοινωνική δομή (κοινωνικό συσσίτιο, υπνωτήριο, κοινωνικό ξενώνα, κοινωνικό φαρμακείο και κοινωνικό παντοπωλείο). Από το σύνολο των συμμετεχόντων, μόνο ένα άτομο δήλωσε ότι εργάζεται στον τομέα της καθαριότητας έναντι 200 ευρώ το μήνα¹³, ενώ οι υπόλοιποι δήλωσαν ότι είναι άνεργοι (με εξαίρεση τρία άτομα που περιστασιακά κάνουν κάποιο μεροκάματο: στην ανακύκλωση¹⁴, ως ελαιοχρωματιστής¹⁵ ή τοποθετώντας γυψοσανίδες¹⁶).

Τα άτομα αυτά, τη στιγμή που πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις, επισκέπτονταν τις δομές κοινωνικής αλληλεγγύης από ένα μήνα έως και πέντε έτη (κατά μέσο όρο είκοσι μήνες). Τη στιγμή της διεξαγωγής της έρευνας, μόνο τρία άτομα κατοικούσαν σε δικό τους σπίτι. Το ένα κατοικούσε σε σπίτι που διέθετε στην ιδιοκτησία του και τα άλλα δύο διέμεναν σε διαμέρισμα που ενοικίαζαν, με το ένα να αναγκάζεται να εγκαταλείψει άμεσα το σπίτι του επειδή αδυνατούσε να αποπληρώσει τα ενοίκια. Οι υπόλοιποι δεκατρείς συμμετέχοντες στην έρευνα ήδη είχαν βιώσει την απώλεια της κατοικίας τους. Έτσι, τη χρονική περίοδο που πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις ένας φιλοξενούταν σε φιλικό σπίτι, δύο σε σπίτι που απέκτησαν μέσω του προγράμματος «Στέγαση και Επανένταξη», οκτώ διανυκτέρευαν σε υπνωτήριο, ένας φιλοξενούταν σε κοινωνικό ξενώνα και ένας βρισκόταν στο δρόμο.

Τέλος, όσον αφορά τους πόρους του διέθεταν τα άτομα της έρευνας, από το σύνολο των συνεντευξιαζόμενων, μόνο ένα δήλωσε ότι έχει εισόδημα από εργασία μερικής απασχόλησης, τέσσερα άτομα δήλωσαν ότι λαμβάνουν το Κοινωνικό Επίδομα

¹³ Αρ. Συν.: 2

¹⁴ Αρ. Συν.: 3

¹⁵ Αρ. Συν.: 16

¹⁶ Αρ. Συν.: 15

Αλληλεγγύης (ΚΕΑ) και ένα ότι λαμβάνει επίδομα αναπηρίας. Επίσης, τρία άτομα ανέφεραν ότι περιστασιακά κάνουν κάποιο μεροκάματο, ενώ έξι μας πληροφόρησαν ότι δεν λάμβαναν κανένα απολύτως εισόδημα ή χρηματική ενίσχυση.

Τα παραπάνω στοιχεία, παρουσιάζονται και στον πίνακα που ακολουθεί (Πίνακας 2).

Πίνακας 2: Στοιχεία των συμμετεχόντων στην έρευνα

α/α	Φύλο	Ηλικία	Επαγγελματική Κατάσταση	Οικογενειακή Κατάσταση	Κατοικία	Δομές	Πόροι
1	Άντρας	59	Άνεργος από 2012	Άγαμος, με ένα ενήλικο τέκνο	Ενοικιαστής	Συσσίτιο Κοινωνικό Φαρμακείο	ΚΕΑ
2	Γυναίκα	39	Μερική απασχόληση	Άγαμη	Πρόγραμμα «Στέγαση και Επανάταξη»	Συσσίτιο	200 ευρώ
3	Άντρας	56	Άνεργος από 2012 (περιστασιακά μεροκάματα στην ανακύκλωση)	Άγαμος	Άστεγος	Συσσίτιο Υπνωτήριο	
4	Άντρας	50	Άνεργος από 2009	Έγγαμος	Ιδιοκτήτης	Συσσίτιο	ΚΕΑ
5	Γυναίκα	57	Άνεργη	Διαζευγμένη	Άστεγη	Συσσίτιο Υπνωτήριο	
6	Άντρας	46	Άνεργος από 2017	Χήρος	Άστεγος	Συσσίτιο Υπνωτήριο	ΚΕΑ
7	Άντρας	48	Άνεργος από 2016	Άγαμος	Άστεγος	Συσσίτιο Υπνωτήριο	
8	Γυναίκα	62	Άνεργη	Άγαμη	Άστεγη	Συσσίτιο Ξενώνα	Επίδομα αναπηρίας
9	Άντρας	40	Άνεργος από 2008	Άγαμος	Άστεγος	Συσσίτιο Υπνωτήριο	
10	Άντρας	50	Άνεργος από 2013	Άγαμος	Άστεγος	Συσσίτιο Υπνωτήριο	ΚΕΑ
11	Άντρας	52	Άνεργος από 2011	Διαζευγμένος, με τρία ενήλικα τέκνα	Άστεγος	Συσσίτιο Υπνωτήριο Κοινωνικό Φαρμακείο	
12	Άντρας	45	Άνεργος από 2012	Διαζευγμένος, με δύο ενήλικα τεκνά	Άστεγος	Συσσίτιο Υπηρεσίες προσωπικής υγιεινής	
13	Γυναίκα	72	Συνταξιούχος	Άγαμη, με δύο ενήλικα τέκνα	Άστεγη	Συσσίτιο Υπνωτήριο	Βασική Σύνταξη
14	Άντρας	61	Άνεργος από 2012	Άγαμος	Ενοικιαστής (υπό έξωση)	Συσσίτιο Κοινωνικό Παντοπωλείο	
15	Άντρας	38	Άνεργος από αρχές 2017 (2-3 μεροκάματα το μήνα)	Άγαμος	Άστεγος	Συσσίτιο Υπνωτήριο	
16	Άντρας	59	Άνεργος (περιστασιακά μεροκάματα, ελαιοχρωματιστής)	Διαζευγμένος	Πρόγραμμα «Στέγαση και Επανάταξη»	Συσσίτιο	

3.4. Το εργαλείο συλλογής δεδομένων

Στόχος της έρευνας ήταν να αποτυπώσει τα βιώματα των ατόμων που βρίσκονται σε κατάσταση ανέχειας και επισκέπτονται κοινωνικές δομές καθώς και τις απόψεις των χρηστών για τις εν λόγω δομές.

Σκοπό είχε να καταγράψει τις υποκειμενικές αφηγήσεις τους και τη βιωματική τους εμπειρία από τη συμμετοχή τους στις δομές. Ειδικότερα, παράπλευρα ερωτήματα τα οποία μας απασχόλησαν ήταν το κατά πόσο οι δομές αυτές βοηθούν τα άτομα να επιβιώσουν στη δύσκολη κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει, αλλά και το αν τους παρέχουν την απαραίτητη βοήθεια, ώστε να εξέλθουν από την κατάσταση της ακραίας φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Για το λόγο αυτό, επιλέχθηκε ως εργαλείο συλλογής δεδομένων οι ποιοτικές σε βάθος συνεντεύξεις με χρήση μαγνητοφώνου, θεματικά εστιασμένες: α. στα γεγονότα, τα οποία κατά τη δική τους υποκειμενική αντίληψη τους οδήγησαν στη σημερινή τους κατάσταση, β. στα βιώματα, τις εμπειρίες και τα συναισθήματα τους στην παρούσα κατάσταση, γ. στους τρόπους συμβολής των δομών στην ανακούφιση των συμπτωμάτων της ακραίας φτώχειας και δ. στα σχέδια τους για το άμεσο και έμμεσο μέλλον.

3.5. Διαδικασία

Η πρόσβαση στο πεδίο και ο εντοπισμός ατόμων, πρόθυμων να συμμετάσχουν στην έρευνα, δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Ύστερα από μια απόπειρα προσέγγισης διάφορων δομών στην περιφέρεια Αττικής (με τηλεφωνήματα και mail), όπου και διαπιστώθηκε η απροθυμία των υπευθύνων των δομών να δεχτούν και να συνομιλήσουν με την ερευνήτρια, η πρώτη θετική απάντηση ήρθε από τη ΜΚΟ Equal Society, η οποία διοργανώνει, σε συνεργασία με το δήμο Αθηναίων, το συσσίτιο «Ανθρώπων Γεύματα» στην οδό Αλικαρνασσού 49.

Επειδή το κλίμα στην εν λόγω δομή ήταν άκρως φιλικό, η επιθυμία των εργαζομένων να βοηθήσουν απεριόριστη και τα χρονικά περιθώρια της ερευνήτριας για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων περιορισμένα, αποφασίστηκε να πραγματοποιηθούν όλες οι συνεντεύξεις στον χώρο του συσσιτίου. Άλλωστε, στον εν λόγω χώρο

προσέρχονται άτομα από όλες τις κοινωνικές και ηλικιακές ομάδες, τα οποία βιώνουν καταστάσεις ακραίας φτώχειας και τα οποία, ως επί το πλείστον, εκτός από το συσσίτιο επισκέπτονται και άλλες δομές κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως τα υπνωτήρια, οι ξενώνες, τα κοινωνικά παντοπωλεία και κοινωνικά φαρμακεία, τα κέντρα ημέρας καθώς και άλλα συσσίτια που λαμβάνουν χώρα σε άλλες περιοχές της Αττικής. Εκ των πραγμάτων, οι εμπειρίες τους θα ήταν πολύτιμες για την έρευνά μας.

3.5.1. Στρατηγική Δειγματοληψίας

Για τη συλλογή των δεδομένων, πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις στο συσσίτιο από τις 12 έως και τις 30 Ιουνίου 2017. Η επιλογή του δείγματος έγινε με την βοήθεια της κοινωνικής λειτουργού του συσσιτίου, η οποία πραγματοποιούσε τις κατάλληλες συστάσεις, ώστε οι συμμετέχοντες να νιώσουν άνετα και να δεχτούν να συμμετάσχουν στην έρευνά. Στην προκειμένη έρευνα, επομένως, πραγματοποιήθηκε η στρατηγική της σκόπιμης δειγματοληψίας. Αυτό σημαίνει ότι επιλέχτηκαν πλούσιες σε πληροφορίες περιπτώσεις βάσει γνωστών τους χαρακτηριστικών, που εξυπηρετούσαν τους σκοπούς της έρευνας, από ένα δείγμα ευκολίας (περιπτώσεις που είναι άμεσα διαθέσιμες) (Τσιώλης 2014: 57-59)

Η απόφαση για την διακοπή της συλλογής των δεδομένων μέσω των συνεντεύξεων πάρθηκε όταν διαπιστώθηκε ο απαραίτητος κορεσμός, δηλαδή όταν οι ερωτήσεις που έδιναν οι πληροφορητές μας, δεν προσέθεταν κάποιο νέο δεδομένο στη συζήτηση (Τσιώλης 2014: 135-136).

3.5.2. Ζητήματα Δεοντολογίας

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η έρευνα επιχειρεί να μελετήσει ευαίσθητα κοινωνικά θέματα και κοινωνικά ευάλωτες ομάδες, τα στάδια της προσέγγισης των συμμετεχόντων, της ενημέρωσής τους και εν τέλει της διεξαγωγής των συνεντεύξεων, πραγματοποιήθηκαν με μεγάλη προσοχή και εμπιστευτικότητα. Σεβόμενοι την κάθε περίπτωση ξεχωριστά, επιλέχθηκε η ανάλυση των αποτελεσμάτων να γίνει με απόλυτη ανωνυμία.

4. ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

4.4.Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε για την παρούσα εργασία. Για την ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν ύστερα από την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων και την εξαγωγή των συμπερασμάτων, χρησιμοποιήθηκαν δύο μέθοδοι ανάλυσης. Για το πιο περιγραφικό ερώτημα, δηλαδή για τους τρόπους συμβολής των δομών και για τα χαρακτηριστικά που έχουν οι παρεχόμενες υπηρεσίες, επιλέχθηκε η συστηματική έκθεση των αποτελεσμάτων, λόγω της περιεχομενικής διάστασης των απαντήσεων. Στη συνέχεια, για τα επόμενα ερευνητικά ερωτήματα, δηλαδή για τα βιώματα των ατόμων και για τις υποκειμενικές τους αντιλήψεις τους για τις δομές, επιλέχθηκε ως μέθοδος ανάλυσης των δεδομένων που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις η θεματική ανάλυση. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παρουσιάζονται στη συνέχεια.

4.5.Η συνεισφορά των δομών κοινωνικής αλληλεγγύης στη διαχείριση των πιο ακραίων συνεπειών της φτώχειας

Συζητώντας με τα υποκείμενα της έρευνας για το παρόν τους στις δομές κοινωνικής αλληλεγγύης, για το βιοτικό τους επίπεδο πριν και μετά την είσοδό τους στις εν λόγω δομές, για τις δυνατότητες που έχουν για βιοπορισμό καθώς και για τη συνολική τους εμπειρία, αποκομίστηκαν ορισμένα σχόλια με θετική χροιά όσον αφορά την προσφορά των δομών. Χάρης σε αυτές της δομές, όσα άτομα δεν έχουν τους πόρους για να προμηθευτούν τα απαραίτητα για αυτούς πράγματα και όσα άτομα, λόγω μιας σειράς δυσχερειών, έμειναν άστεγα, έχουν την δυνατότητα να προσφεύγουν στις δομές κοινωνικής αλληλεγγύης για να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες. Στο σχεδιάγραμμα που ακολουθεί (Σχεδιάγραμμα 1), παρουσιάζονται όσες ανάγκες μας ανέφεραν ότι μπορούν να καλύψουν τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα.



Σχεδιάγραμμα 1: Τρόποι συμβολής των δομών στη διαχείριση της φτώχειας

Πρώτο παράδειγμα, ένας άντρας¹⁷, ο οποίος δυσκολευόταν να πάρει τα απαραίτητα για την υγεία του φάρμακα. Στη συζήτηση που είχαμε ανέφερε:

«Η αλήθεια είναι ότι και εγώ, από εκεί που δεν μπορούσα να αγοράσω ένα χάπι για την πίεση, τώρα παίρνω δέκα διαφορετικά φάρμακα. Που δεν υπήρχε περίπτωση να τα πάρω διαφορετικά. Γιατί και να πάω να μου τα γράψουν, που τώρα πια τα γράφουν, η συμμετοχή μόνο είναι 110 ευρώ το μήνα. Από πού να τα βρω εγώ αυτά τα λεφτά; Αν δεν ήταν αυτοί, κακά τα ψέματα, θα είχα φύγει τώρα».

Από την άλλη, ένας άλλος¹⁸, ο οποίος διαμένει σε υπνωτήριο ανέφερε:

«Τα ρούχα τα πάω και στην Πράξις, έχω τέσσερα χρόνια που τα πηγαίνω εκεί. Πάμε εκεί, ένα μπάνιο, τα ρούχα μας, το φαγητό».

Ομοίως, ένας άντρας¹⁹ που ζει στο δρόμο, δήλωσε:

«Έχω βρει τις άκρες μου. Κάνω μπάνιο αλλού, πλένω τα ρούχα μου αλλού και τρώω εδώ. Τα ρούχα μου τα πλένω στον Σταθμό Λαρίσης, κάθε εβδομάδα, κλείνω ραντεβού και τα πηγαίνω, είτε σε μια είτε σε δύο δόσεις. Και έτσι, σου μιλάω ειλικρινά, δεν με πιστεύει κανείς ότι είμαι έξω.».

Επίσης, ένας άλλος άντρας²⁰, ο οποίος επισκέπτεται ένα κοινωνικό παντοπωλείο κάθε δυο εβδομάδες για να πάρει τα απαραίτητα αναλώσιμα και τρόφιμα, επισήμανε:

¹⁷ Αρ. Συν.: 1

¹⁸ Αρ. Συν.: 11

¹⁹ Αρ. Συν.: 12

«Πηγαίνω στο κοινωνικό παντοπωλείο Ζωγράφου. Εκεί παίρνω κάθε δεκαπέντε μέρες πράγματα που χρειάζομαι για το σπίτι. Μου δίνουν και τρόφιμα, φακές, φασόλια, ρεβίθια, αλλά δεν έχω τίποτα για να τα μαγειρέψω αυτά. Στο σπίτι μου δηλαδή εγώ είχα τα πάντα, αλλά ήρθα σε σημείο που τα πούλησα όλα αυτά, τα πάντα, μόνο τα ρούχα μου κράτησα. Όλα τα άλλα τα πούλησα».

Πέραν όμως από τα κοινωνικά φαρμακεία, τα παντοπωλεία και τις άλλες δομές που παρέχουν υπηρεσίες προσωπικής υγιεινής, στις συνεντεύξεις έγινε ιδιαίτερη αναφορά στις δομές που παρέχουν φιλοξενία, όπως είναι τα κοινωνικά υπνωτήρια και οι ξενώνες. Ένας άντρας²¹, ο οποίος έχει μεγάλη εμπειρία από τέτοιες δομές φιλοξενίας, όντας τέσσερα χρόνια άστεγος, αναφέρει:

«Εμένα με νοιάζει να μην κοιμάμαι έξω. Γιατί και σε παγκάκια έχω κοιμηθεί, και σε πλατείες, και σε στοές».

Παρόμοια εμπειρία μοιράστηκε μαζί μας και μια γυναίκα²², η οποία έχασε το σπίτι που ενοικίαζε, ύστερα από την αδυναμία της να αντεπεξέλθει στις μηνιαίες υποχρεώσεις της. Η ίδια αναφέρει:

«Εγώ βρέθηκα δυστυχώς σε ένα ξενώνα, στο ξενώνα του δήμου Αθηναίων, μετά από ένα ατύχημα αυτοκινητιστικό. [...] Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, περίπου δύο μηνών, πήγαινα από νοσοκομείο σε νοσοκομείο, σε νοσοκομεία που εφημέρευαν, για να μένω. Δεν πήγαινα σε άλλο χώρο, γιατί φοβόμουν κιόλας».

Μια πιο αισιόδοξη πλευρά αυτού του ζητήματος, σχετίζεται με το πρόγραμμα «Στέγαση και Επανάταξη», το οποίο προκηρύχθηκε για πρώτη φορά τον Σεπτέμβριο του 2014 και άρχισε να εφαρμόζεται πιλοτικά τον Ιούλιο του 2015 για δώδεκα μήνες. Το πρόγραμμα αυτό σχεδιάστηκε από το Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και υλοποιήθηκε από Περιφέρειες, Δήμους και εκκλησιαστικούς φορείς. Το πρόγραμμα αποτελείται από δύο πυλώνες, τη Στέγαση, με στόχο την άμεση μετάβαση από τις δομές επείγουσας στέγασης και τους κοινωνικούς ξενώνες σε αυτόνομες μορφές διαβίωσης μέσω της παροχής υπηρεσιών

²⁰ Αρ. Συν.: 14

²¹ Αρ. Συν.: 3

²² Αρ. Συν.: 8

στέγασης, και την Επανάταξη, με στόχο την επιστροφή στον κοινωνικό ιστό μέσω της παροχής υπηρεσιών εργασιακής επανάταξης (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης 2017: 141-3).

Μια γυναίκα²³, η οποία απέκτησε ξανά σπίτι μέσω του προγράμματος «Στέγαση και Επανάταξη», ανέφερε:

«Πέντε χρόνια ήμασταν χωρίς δουλειά. Μαζεύαμε κουτάκια και μπουκάλια από το δρόμο για να επιβιώσουμε. Κι ευτυχώς [...] με έβαλαν στο πρόγραμμα Στέγαση και Επανάταξη και ξεκίνησα μια καλύτερη ζωή. [...] με έβαλαν και στη δουλειά, καθαρισμό, τέσσερις ώρες».

Με το πρόγραμμα Στέγαση και Επανάταξη απέκτησε μια νέα κατοικία και ένας άντρας²⁴, ο οποίος βρισκόταν σε κατάσταση ανέχειας από το 2007. Ο ίδιος αναφέρει:

«Ύστερα από δέκα χρόνια που γυρίζω από ξενώνα σε ξενώνα, απέκτησα ξανά σπίτι και άρχισα να οργανώνω τη ζωή μου ξανά».

4.6. Θεματική ανάλυση για το βίωμα της ανέχειας και τη συμβολή των δομών στην αντιμετώπιση του προβλήματος

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, για την ανάλυση των πιο αναλυτικών ερωτημάτων επιλέχθηκε η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης. Η θεματική ανάλυση είναι μια εύχρηστη μέθοδος στην ποιοτική ανάλυση, συγκριτικά με πιο πολύπλοκες μεθόδους, όπως η ανάλυση λόγου και η εμπειρικά θεμελιωμένη έρευνα. Πρόκειται για μια μέθοδο εντοπισμού, περιγραφής και αναφοράς προτύπων (θεμάτων), τα οποία προκύπτουν από τα ερευνητικά δεδομένα. Ένα θέμα καταγράφει κάτι σημαντικό για τα δεδομένα σε σχέση με την ερευνητική ερώτηση (Braun & Clarke 2006).

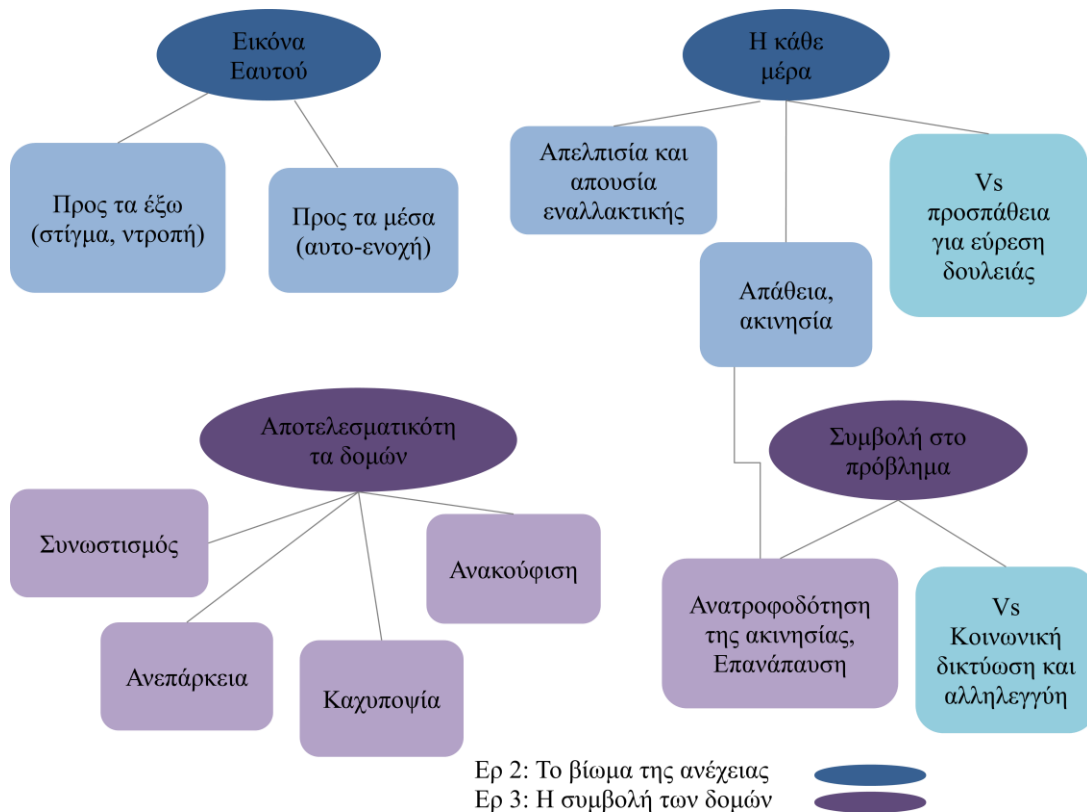
Για την ανάλυση των δεδομένων, ακολουθήθηκαν τα βασικά βήματα της θεματικής ανάλυσης, όπως περιγράφονται από τους Braun και Clarke (2006). Η μέθοδος αυτή αρχικά απαιτεί εξοικείωση με το ερευνητικό υλικό, ενώ στη συνέχεια γίνεται η κωδικοποίηση του υλικού. Έπειτα, γίνεται η αναζήτηση θεμάτων, δηλαδή η

²³ Αρ. Συν.: 2

²⁴ Αρ. Συν.: 16

συγκέντρωση κωδικών σε θέματα. Στη συνέχεια, ακολουθεί η διαδικασία του ορισμού και της ονομασίας των θεμάτων. Τέλος, αφού ολοκληρωθεί η θεματική ανάλυση και αποτυπωθεί ο θεματικός χάρτης, σειρά έχει η συγγραφή των ευρημάτων. Η συγγραφή, απαιτεί επίσης την έκθεση αποσπασμάτων και παραδειγμάτων, τα οποία επιβεβαιώνουν, τεκμηριώνουν και αναδεικνύουν τα όσα αναλύονται από τον ερευνητή.

Στην παρούσα εργασία, πραγματοποιήθηκε θεματική ανάλυση στα λεγόμενα των πληροφορητών που αφορούσαν το βίωμα της ανέχειας και τις υποκειμενικές τους απόψεις σχετικά με τη συνεισφορά των δομών. Εντοπίστηκαν τέσσερα κυρίως θέματα και τα επιμέρους υποθέματά τους. Τα θέματα ονομάστηκαν: «εικόνα εαυτού», «η κάθε μέρα», «αποτελεσματικότητα των δομών» και «συμβολή στο πρόβλημα». Τα θέματα, τα υποθέματα και η μεταξύ τους αλληλεπίδραση αποτυπώνονται στον θεματικό χάρτη που ακολουθεί (Σχεδιάγραμμα 2). Ο ορισμός και η περιγραφή των θεμάτων, παρουσιάζονται στη συνέχεια.



Σχεδιάγραμμα 2: Θεματικός Χάρτης

4.6.1. Το βίωμα της ανέχειας

Όσον αφορά το βίωμα της ανέχειας, οι συμμετέχοντες στην έρευνα φαίνεται να θεματοποιούν το λόγο τους σε δύο άξονες. Ο ένας σχετίζεται με την εικόνα του εαυτού τους και ο άλλος αφορά το πώς οι ίδιοι ορίζουν και αντιλαμβάνονται την καθημερινότητά τους.

Εικόνα εαυτού

Το θέμα «εικόνα εαυτού» αποτελείται από δύο επιμέρους υποθέματα, τα οποία ονοματίζονται «προς τα έξω» και «προς τα μέσα».

Προς τα έξω

Το υπόθεμα με τον τίτλο «προς τα έξω» σχετίζεται με την εικόνα του ατόμου προς τα έξω, δηλαδή με το πώς το ίδιο το άτομο νομίζει ότι το βλέπουν οι άλλοι ή με το πώς βλέπει το άτομο τον εαυτό του με τα μάτια των άλλων. Πρόκειται δηλαδή για το αίσθημα ντροπής που το άτομο νιώθει αναφορικά με την κατάστασή του και για το στίγμα το οποίο φέρει ή που του αποδίδεται. Συνήθως, το αίσθημα της ντροπής συνοδεύεται και από μια τάση για κοινωνική απομόνωση. Στις περιπτώσεις αυτές, το άτομο αποκόπτει κάθε σχέση με το οικογενειακό και φιλικό του περιβάλλον.

Χαρακτηριστική είναι η δήλωση ενός άντρα²⁵, ο οποίος για κάποιο χρονικό διάστημα κοιμόταν στο δρόμο:

«Εμένα με νοιάζει να μην κοιμάμαι έξω. Για να φανταστείς, είχα κοιμηθεί μια φορά στα παγκάκια, στην πλατεία στο Σύνταγμα. Και από την κούραση που είχα όλη μέρα, που έψαχνα τι να κάνω και που να πάω, με πήρε ο ύπνος και ξύπνησα όταν ο κόσμος είχε πια αρχίσει να κυκλοφορεί για τα καλά. Και όταν άνοιξα τα μάτια μου και είδα τριγύρω τον κόσμο, αισθάνθηκα, πώς να στο πω; Σαν να μην υπάρχω. [...] και έβαλα το κεφάλι κάτω και έφυγα».

Παρόμοιες δηλώσεις έκανε και ένας άλλος²⁶:

²⁵ Αρ. Συν.: 3

²⁶ Αρ. Συν.: 12

«Κοίτα, να σου πω την αλήθεια, τώρα είμαι έξω, στο δρόμο. [...] Εγώ δεν το λέω και πολύ ότι είμαι έξω, ντρέπομαι, αλλά σε εσένα το λέω».

Στις συζητήσεις με τους πληροφορητές, υπήρξαν άτομα τα οποία ομολόγησαν ότι το αίσθημα ντροπής που έχουν αναφορικά με την κατάστασή τους, τους ώθησε να διακόψουν κάθε επαφή με το οικογενειακό και φιλικό τους περιβάλλον είτε γιατί ντρέπονται, είτε γιατί δεν θέλουν να γίνονται βάρος, δεδομένου του ότι και οι συγγενείς τους δυσκολεύονται να τα βγάλουν πέρα. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτει ένας άντρας²⁷, ο οποίος δεν έχει φανερώσει στον αδερφό του ότι είναι ενάμισι χρόνο άστεγος. Ο ίδιος ανέφερε:

«Έχω μόνο έναν αδερφό, στη Χίο, γιατί από τη Χίο είμαι. Είναι παντρεμένος και έχει και οικογένεια. Εντάξει, να σου πω την αλήθεια, τώρα με τον αδερφό μου δεν έχουμε και πολύ επικοινωνία. Όχι ότι έχουμε μαλώσει, αλλά... Όχι ακριβώς ότι ντρέπομαι, αλλά θα πάω στον αδερφό μου και θα του πω τι; Γιατί και αυτός δεν ξέρει ότι εγώ είμαι... Και θα μου πει τι έκανες τόσο καιρό στην Αθήνα και που ήσουν, και τα αποφεύγω αυτά, κατάλαβες;»

Στην ίδια κατηγορία εμπίπτει και μια γυναίκα²⁸, η οποία έχει διακόψει κάθε επαφή με την κόρη της, για να μην της γίνεται βάρος:

«Δεν θέλω να ξέρει, θα στεναχωρηθεί. Γιατί και αυτή [...] μεγαλώνει δυο παιδιά μόνη της. [...]. Και έχει και νοίκι, φροντιστήρια για τα παιδιά, δύσκολα τα βγάζει πέρα. [...] Ε, που και που την παίρνω κανένα τηλέφωνο, έτσι για να δω τι κάνει. Μου λέει, “έλα μαμά, να μείνεις εδώ”. “Άσε με”, της λέω, καλά είμαι. Της λέω ψέματα».

Πανόμοια κατάσταση, βιώνει και ένα ακόμα άντρας²⁹, ο οποίος εδώ και δύο μήνες μένει σε υπνωτήριο, αλλά έχει πει τίποτα στην οικογένειά του, για να μην τους στεναχωρήσει. Ο ίδιος ανέφερε:

«Δεν ξέρουν που μένω τώρα, δεν τους λέω. Τους λέω ότι δουλεύω, ότι έχω λεφτά και σπίτι».

²⁷ Αρ. Συν.: 3

²⁸ Αρ. Συν.: 13

²⁹ Αρ. Συν.: 15

Προς τα μέσα

Από την άλλη μεριά, το υπόθεμα με τον τίτλο «προς τα μέσα» αφορά την εικόνα που έχει το ίδιο το άτομο για τον εαυτό του. Εδώ, στην ουσία έχουμε να κάνουμε με το αίσθημα αυτό-ενοχής, το οποίο εντοπίζεται στα λεγόμενα των ατόμων.

Για παράδειγμα, ένας άντρας³⁰, πέρα από τον παράγοντα οικονομική κρίση, ανέφερε και τις ατομικές του επιλογές, ως αιτίες που τον οδήγησαν στην κατάσταση την οποία βρίσκεται. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Εγώ νοίκιαζα γκαρσονιέρα στην Καλλιθέα. Ήμουν μάστορας, ελαιοχρωματιστής. Είχα κάθε μέρα δουλειά και ζούσα καλά. Όταν ξέσπασε η κρίση, άρχισαν σιγά-σιγά να μειώνονται τα μεροκάματα, ώσπου έφτασα στο σημείο να μην έχω καθόλου δουλειά. [...] αλλά για μένα, δεν φταίει μόνο η κρίση. Κάπου φταίμε και εμείς. Γιατί όταν βλέπουμε ότι δεν έχουμε χρήματα... Εγώ προσωπικά, νοίκιαζα σπίτι και μπορώ να σου πω ότι σπάνια καθόμουν σπίτι να μαγειρέψω, να φάω. Έλεγα, εντάξει μωρέ, πάω να φάω έξω. Όσπου έφτασα στο σημείο που δεν είχα να πληρώσω τα ενοίκια, μου τελείωσαν και τα χρήματα που είχα στην άκρη και έφτασα εδώ που έφτασα».

Στο ίδιο μήκος κύματος, βρίσκονται και οι δηλώσεις ενός άλλου³¹:

«Στο συσσίτιο έρχομαι εδώ και τέσσερις μήνες. Σταμάτησα τη δουλειά, εδώ και δύο χρόνια, από το 2015. Μετά τελείωσαν και τα λεφτά που είχα στην άκρη. [...] Εγώ οδηγήθηκα στο συσσίτιο από κινήσεις δικές μου. Δεν μπορούσα να ζήσω εγώ με 300 και 500 ευρώ το μήνα. Εγώ χαλούσα πάνω από χιλιάριο, και μόνος μου».

Η κάθε μέρα

Το θέμα «η κάθε μέρα» αφορά στα αισθήματα και τις προοπτικές που έχουν τα άτομα στην παρούσα κατάσταση. Το θέμα αυτό, αποτελείται από τρία επιμέρους υποθέματα: «απελπισία και απουσία εναλλακτικής», «απάθεια και ακινησία» και «προσπάθεια για εύρεση εργασίας».

³⁰ Αρ. Συν.: 3

³¹ Αρ. Συν.: 14

Απελπισία και απουσία εναλλακτικής

Το υπόθεμα αυτό περιλαμβάνει το αίσθημα που έχουν τα άτομα, ότι όλα έχουν τελειώσει και ότι δεν υπάρχει καμία διέξοδος. Τα άτομα που βρίσκονται σε αυτή την κατάσταση, επιθυμούν να διαφύγουν, αλλά δεν έχουν τους απαραίτητους πόρους και τα μέσα για να το πραγματοποιήσουν. Κύριο χαρακτηριστικό, το οποίο τα άτομα ανέφεραν ότι τα προβληματίζει, είναι η απουσία οποιασδήποτε δυνατότητας προγραμματισμού της καθημερινότητάς τους και ικανοποίησης των ευρύτερων ατομικών επιδιώξεων. Αυτοί που εμπίπτουν σε αυτήν την κατηγορία, είναι συνήθως όσοι βρίσκονται στην ανέχεια και είναι άστεγοι για χρονικό διάστημα μικρότερο των δύο ετών, αλλά η ηλικία τους ή κάποια μειονεξία (πρόβλημα υγείας, αναπηρία) δεν τους επιτρέπει να αναζητήσουν ξανά εργασία.

Για παράδειγμα, ένας άντρας³², ο οποίος δεν μπορεί να εργαστεί τόσο λόγω ενός προβλήματος υγείας όσο και λόγω ηλικίας αναφέρει:

«Όταν δεν μπαίνει ένα μεροκάματο στο σπίτι, είναι θέμα. Εντάξει, έχω φάρμακα και ένα πιάτο φαί. Τα υπόλοιπα; Από πού; Πως;»

Ενώ όταν ρωτήθηκε πως βλέπει το άμεσο μέλλον απάντησε:

«Μαύρο, κατάμαυρο. Αφού δεν υπάρχει δουλειά. Από τη μια είμαι μικρός για να πάρω σύνταξη, από την άλλη μεγάλος για να βρω δουλειά. Δεν είμαι ούτε εξήντα και πρέπει να περιμένω ως τα 67. Σιγά μην ζήσω εγώ επτά χρόνια.»

Την ανασφάλειά της φανέρωσε και μια γυναίκα³³:

«Τώρα τι θα γίνει από εδώ και πέρα δεν ξέρω, ένας θεός ξέρει.»

Παρομοίως, μια άλλη κυρία³⁴, ανέφερε:

«Κοροϊδεύω και τον εαυτό μου λίγο, γιατί εγώ είμαι 57 ετών τώρα. Πόσο δηλαδή να δουλέψω; Δεν είμαι και εξειδικευμένη και σε κάτι.»

³² Αρ. Συν.: 1

³³ Αρ. Συν.: 2

³⁴ Αρ. Συν.: 5

Τέλος, μια γυναίκα³⁵, της οποίας ένα αυτοκινητιστικό ατύχημα της προξένησε σοβαρή αναπηρία, ανέφερε:

«Σκέφτομαι να φύγω και αύριο, εδώ που τα λέμε, αλλά και που να πάω; Περιορίζομαι πάρα πολύ. Από τη στιγμή που δεν μπορώ ούτε να γράψω ούτε να δουλέψω. [...] Οπότε, είμαι πάρα πολύ περιορισμένη».

Απάθεια και ακινησία

Εδώ, τα πράγματα γίνονται πιο περίπλοκα. Φαίνεται ότι ύστερα από ένα μεγάλο διάστημα που τα άτομα βρίσκονται στην ανέχεια, και ιδιαίτερος στις περιπτώσεις των ατόμων που είναι άστεγα για περισσότερο από δύο χρόνια, το αίσθημα της έλλειψης εναλλακτικών προοπτικών αδρανοποιεί τα άτομα με το πέρασμα του χρόνου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα σταδιακά να συμβιβάζονται και τελικά να αποδέχονται τη νέα τους κοινωνική κατάσταση. Στις περιπτώσεις αυτές, φαίνεται ότι καθημερινή επιδίωξη των ατόμων είναι απλά η αναζήτηση τροφής και η εύρεση ενός ασφαλούς μέρους για διανυκτέρευση. Το μόνο που επιδιώκουν είναι η ικανοποίηση των βασικότερων υλικών αναγκών τους και σταδιακά παραιτούνται από οποιαδήποτε επιδίωξη επιστροφής στην προηγούμενη κοινωνική τους θέση. Σε όλες τις περιπτώσεις που εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία, δεν εκδηλώθηκε καμιά επιθυμία εκ μέρους των ατόμων να επιστρέψουν στην πρότερη κοινωνική τους κατάσταση. Τα άτομα που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία, φαίνεται να επισκέπτονται τις δομές κοινωνικής αλληλεγγύης για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των δύο ετών, η ηλικία τους περιορίζει τις προοπτικές ανεύρεσης εργασίας και, σε όλες τις περιπτώσεις, είναι άτομα τα οποία έχουν χάσει την κατοικία τους και φιλοξενούνται σε κάποιο ξενώνα ή υπνωτήριο.

Για παράδειγμα, κάποιος³⁶ ανέφερε:

«Στο υπνωτήριο μπαίνουμε μέσα 7:30 το βράδυ και το πρωί πρέπει να έχουμε φύγει 7:30 η ώρα πάλι. Εντάξει, η μέρα μου, αν δεν έχω να κάνω

³⁵ Αρ. Συν.: 8

³⁶ Αρ. Συν.: 3

κανένα μεροκάματο, γυρνάμε. Αν έχουμε, θα πάμε να πιούμε ένα καφεδάκι με δυο τρεις φίλους».

Και ένας άλλος³⁷:

«Αυτή τη στιγμή φιλοξενούμαι με τον γιό μου σε ένα φίλο. Όχι για πολλές μέρες, μια δυο μέρες, και άντε μετά σε άλλον. Δεν έχουμε δηλαδή έναν τόπο κατοικίας μόνιμο. Τώρα ποιος θα μας φιλοξενήσει, άντε για ένα μπάνιο, να πλύνεις τα ρούχα σου. Τα ρούχα όμως τα πάω και στην Πράξις, έχω τέσσερα χρόνια που τα πηγαίνω εκεί. Πάμε εκεί, ένα μπάνιο, τα ρούχα μας, το φαγητό. Εντάξει, πάω και στην Unesco, στο υπνωτήριο που έχει στην Κόρινθο. [...] Τώρα με τις δουλειές, το ξέρεις και εσύ ότι δεν υπάρχουν. Και να υπάρχουν κάτι τρίμηνα και τέτοια που παίρνουν, τι να τα κάνω, σιγά τα λεφτά».

Παρομοίως, ένας άλλος άντρας, ανέφερε:

«Εδώ τώρα στο υπνωτήριο και κόβω βόλτα στα συσσίτια».

Στο ίδιο κλίμα και τα λεγόμενα μιας γυναίκας³⁸:

«Ήταν ένα διάστημα, πριν την Πρωτοχρονιά, που μας είπαν να φύγουμε (από το υπνωτήριο), ότι θα έκλεινε, αλλά μετά από λίγο πήρανε τηλέφωνο και γυρίσαμε πίσω. Ευτυχώς δεν το έκλεισαν. Εντάξει, εγώ θα πήγαινα κάπου, γιατί έχω και το πρόβλημα υγείας, δεν θα έμενα στο δρόμο. Κάπου θα έβρισκαν να με βάλουν».

Στην κατηγορία αυτή εμπίπτει και μια άλλη γυναίκα³⁹, η οποία όταν μιλούσε για τα μελλοντικά της σχέδια, δεν ανέφερε ότι θέλει να βρει εργασία ή δικιά της κατοικία ή ότι επιθυμεί να επιστρέψει στην προηγούμενη κοινωνική και οικονομική της κατάσταση. Αντιθέτως, ανέφερε:

«Θέλω πρώτα να τακτοποιήσω τα φορολογικά μου [...] Κι αν θέλω κάτι να κάνω μετά είναι να ενασχοληθώ ξανά με τους υπολογιστές, να ξαναρχίσω να τους μαθαίνω».

³⁷ Αρ. Συν.: 12

³⁸ Αρ. Συν.: 13

³⁹ Αρ. Συν.: 5

Στο ίδιο κλίμα, τα μελλοντικά σχέδια ενός άντρα⁴⁰ περιγράφηκαν ως εξής:

«Εγώ έχω χάσει δεκαπέντε με είκοσι χιλιάδες ευρώ στο Πάμε Στοίχημα, του ΟΠΑΠ. Στον Οργανισμό Προγνωστικών Αγώνων Ποδοσφαίρου. Για μένα δεν είναι όμως έτσι. Για μένα είναι Οργανισμός Ποδοσφαίρου Απατεώνων Παιχτών. Γιατί είναι απατεώνες όλοι οι παίχτες. Γιατί όλα τα παιχνίδια φτιάχνονται. Το ποιος θα φάει το γκολ. Το ποιος θα βάλει το γκολ. Τα πάντα. Και εγώ έχω βρει τον τρόπο να παίρνω κάθε εβδομάδα δύο με πέντε χιλιάδικα. [...] (Τώρα δεν κερδίζω). Αφού δεν έχω λεφτά να παίζω. Αν όμως έπαιζα, θα κέρδιζα σίγουρα».

Προσπάθεια για εύρεση εργασίας

Το υπόθεμα αυτό, αναφέρεται στα άτομα, τα οποία αν και βρίσκονται στην ανέχεια, προσπαθούν να βρουν ξανά εργασία γιατί, όπως δήλωσαν είναι ο μόνος τρόπος για να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους. Αυτοί που εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία, είναι άτομα τα οποία έχουν χάσει πρόσφατα τη δουλειά τους, άτομα που είναι κάτω των 45 ετών και άτομα που είναι άστεγα για χρονικό διάστημα μικρότερο των δώδεκα μηνών.

Για παράδειγμα, μια γυναίκα⁴¹ ανέφερε:

«Θέλω να είμαι καλά, υγιής και να βρω μια δουλειά, να μπορώ να κρατάω το σπίτι μου και να το πληρώνω μόνη μου. Αυτό θέλω. [...] Μια δουλειά που να τα καλύπτει όλα. Όχι με 200 ευρώ».

Επίσης, ένας κύριος⁴² δήλωσε:

«Αν βρω μια δουλειά, να βρω μετά μια γκαρσονιέρα [...] με εκατό ευρώ, δεν σου λέω με τριακόσια. Αλλά με εκατό, υπάρχουν. Να μπορώ να τα καταφέρω».

Και ένας άλλος⁴³:

⁴⁰ Αρ. Συν.: 14

⁴¹ Αρ. Συν.: 2

⁴² Αρ. Συν.: 12

«Ψάχνω. Αλλά στις μισές δουλειές που πήγα, με απέρριψαν λόγω ηλικίας. Και στις άλλες έχω αφήσει το βιογραφικό μου και περιμένω. [...] Μια δουλειά θα ήθελα βασικά. Και από εκεί και πέρα, θεωρώ ότι μετά θα μπορώ να νοικιάσω και ένα σπίτι και να μπορέσω να ζαναφτιάξω σιγά σιγά τη ζωή μου».

Ομοίως και ένας άλλος⁴⁴, ανέφερε:

«Να βρω μια δουλειά και να ζαναρχίσω πάλι από το μηδέν. Να ξεκινήσω δηλαδή με ένα επιπλωμένο σπίτι [...] και να σταθώ ξανά στα πόδια μου».

4.6.2. Η συμβολή των δομών

Όσον αφορά τώρα τις υποκειμενικές απόψεις των πληροφορητών μας σχετικά με τη συμβολή των δομών στη διαχείριση της κατάστασής τους, αναδύονται δύο κυρίως θέματα. Το πρώτο ονομάζεται «αποτελεσματικότητα των δομών», με υποθέματα «συνωστισμός», «ανεπάρκεια», «καχυποψία» και «ανακούφιση», και το δεύτερο λέγεται «συμβολή στο πρόβλημα», με υποθέματα «ανατροφοδότηση της ακινησίας και επανάπαυση» και «κοινωνική δικτύωση και αλληλεγγύη».

Αποτελεσματικότητα των δομών

Το θέμα «αποτελεσματικότητα των δομών» συμπυκνώνει τις απόψεις και τις κρίσεις των ίδιων των ατόμων για τις κοινωνικές δομές. Το θέμα αυτό, αποτελείται από τέσσερα υποθέματα, τα οποία αναλύονται στη συνέχεια.

Συνωστισμός

Το υπόθεμα αυτό αφορά στις δηλώσεις των ατόμων, σχετικά με τον υπερπληθυσμό των δομών, αφού ολοένα και περισσότεροι προσέρχονται σε αυτές για να ανακουφίσουν τις δυσάρεστες επιπτώσεις της φτώχειας.

Για παράδειγμα ένας άντρας⁴⁵, ανέφερε:

⁴³ Αρ. Συν.: 6

⁴⁴ Αρ. Συν.: 7

«Η πρόσβαση στις δομές ήταν σχετικά εύκολη. Απλά είσαι στην αναμονή κάποιο χρονικό διάστημα. Εξαρτάται από τα άτομα».

Και ένας άλλος⁴⁶:

«Τώρα έχουν γίνει και πολλά τα άτομα. Είναι δύσκολα να βρεις θέση στο υπνωτήριο».

Ανεπάρκεια

Το υπόθεμα αυτό αναφέρετε στις δηλώσεις των ατόμων για την ανεπάρκεια των δομών να καλύψουν τις ανάγκες τους και να επιλύσουν το πρόβλημα τους.

Για παράδειγμα, ένας κύριος⁴⁷ ανέφερε:

«Το θέμα με όλες αυτές τις δομές είναι ότι το πρόβλημά μας δεν το λύνουν. Και πες ότι αύριο κόβουν τη χρηματοδότηση. Φαντάζεσαι τι θα γίνει εδώ; Μην κοιτάς που ακόμα κάπως κρατιούνται. Αυτό θα γίνει. Αφού κόβουν μισθούς, κόβουν συντάξεις, και κόβουν και κόβουν... Μετά τι θα κάνουμε;».

Επίσης, ένας άλλος⁴⁸, ο οποίος νοίκιαζε ένα μικρό διαμέρισμα, ανέφερε:

«(με το σπίτι) δυσκολεύομαι. Εντάξει, μου είχαν πει από το δήμο Αθηναίων, να πάω να με φιλοξενήσουν για έξι μήνες. Αλλά τι να το κάνω για έξι μήνες, δεν με ενδιαφέρει. Εκεί, κουτσά-στραβά τα καταφέρνω. Εμένα αυτό που θα με ενδιέφερε είναι να μπορούσαν να τσοντάρουν στο νοίκι. Δεν ήθελα να πάω. Αφού έτσι κι αλλιώς για έξι μήνες ήταν. Δεν ήθελα να αφήσω το σπίτι, να φύγω και μετά από έξι μήνες να ψάχνω πάλι για σπίτι».

Υπήρξαν όμως και τα άτομα, τα οποία ανέφεραν ότι αδυνατούν ακόμα και να τραφούν ποιοτικά. Ένας άντρας⁴⁹ σημείωσε:

⁴⁵ Αρ. Συν.: 10

⁴⁶ Αρ. Συν.: 11

⁴⁷ Αρ. Συν.: 10

⁴⁸ Αρ. Συν.: 1

⁴⁹ Αρ. Συν.: 11

«Συσσίτια υπάρχουν πολλά. Αλλά τι να πας να φας; Εγώ με αυτά και με αυτά έχω πάθει ζάχαρο και χοληστερίνη, μου τα βρήκαν πέρυσι. Τι να κάνεις; Μακαρόνι ρύζι και πάλι μακαρόνι. Και όλα τα λίπη μέσα. Αλλά αν δεν έχεις να φας, τι θα κάνεις;»

Στο ίδιο κλίμα κυμαίνονται και τα λεγόμενα μιας γυναίκας⁵⁰:

«Το πρόβλημα υγείας μου είναι πάρα πολύ σοβαρό. Αλλά δεν μπορώ να προσέχω. [...] Πώς να κάνεις δίαιτα αν δεν έχεις λεφτά; Και όλο αυτό επιβαρύνει την υγεία μου».

Επίσης, ένας άλλος⁵¹ ανέφερε:

«Πήγα σε διάφορες δομές πριν έρθω στο υπνωτήριο των Γιατρών του Κόσμου. [...] Είχαν όμως μια περίπλοκη διαδικασία, δεν μπορούσαν να ακούσουν το πρόβλημά σου και να σε βάλουν σε μια τάξη».

Τέλος, ένας κύριος⁵², ο οποίος δήλωσε ότι δεν μπορεί να επισκεφτεί κάποιο ξενώνα ή υπνωτήριο γιατί δεν έχει άδεια παραμονής:

«Κοιμάμαι έξω. Αν δεν έχεις άδεια δεν μπορείς να πας σε υπνωτήριο».

Καχυποψία

Το υπόθεμα αυτό φανερώνει ότι ενώ αυτά τα άτομα κάνουν χρήση των παροχών των δομών, δεν παύουν να εκφράζουν την επιφυλακτικότητά τους, μια επιφυλακτικότητα που όπως φαίνεται και από τη βιβλιογραφία, επικρατούσε πριν ακόμα από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης.

Για παράδειγμα, ένας άντρας⁵³ ανέφερε:

«(η αναμονή) εξαρτάται από τα άτομα. Από πόσο ανάγκη έχεις και από το πόσο συμπάθεια εκπέμπεις. Παίζει ρόλο και αυτό. Εξαρτάται κιόλας από το τι θα πεις».

⁵⁰ Αρ. Συν.: 13

⁵¹ Αρ. Συν.: 7

⁵² Αρ. Συν.: 12

⁵³ Αρ. Συν.: 10

Και ένας άλλος⁵⁴:

«Μην νομίζεις, και εγώ στην αρχή ήμουν δύσπιστος με όλες αυτές τις δομές. [...] Τώρα αυτά, κακά τα ψέματα, για να το πάρουμε και πολιτικά, όλοι αυτοί είναι μέλη του Συνασπισμού».

Επίσης, ένας άλλος⁵⁵:

«Μην νομίζεις ότι αυτοί δεν βγάζουν κάτι. Και γιατί το κάνουν; Για την ψυχή της μάνας τους; Λένε όλοι εθελοντές και πληρώνονται. Δεν μπορούν να με κοροϊδέσουν εμένα ότι είναι εθελοντές».

Ανακούφιση

Το υπόθεμα αυτό περιλαμβάνει τις θετικές δηλώσεις σχετικά με τη συμβολή των δομών στην ανακούφιση των προβλημάτων που απορρέουν από την κατάσταση της φτώχειας.

Για παράδειγμα, μια κυρία⁵⁶, η οποία έμεινε άστεγη, ανέφερε:

«Εγώ βρέθηκα στο ξενώνα του δήμου Αθηναίων, μετά από ένα ατύχημα αυτοκινητιστικό. Η ζωή μου πριν το ατύχημα ήταν εντελώς διαφορετική. Δυστυχώς άλλαξε άρδην. Γιατί μου άφησε πολύ μεγάλη αναπηρία, έχασα τη δουλειά μου και ύστερα το σπίτι μου, έχασα πάρα πολλά. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, περίπου δύο μηνών, πήγαινα από νοσοκομείο σε νοσοκομείο, σε νοσοκομεία που εφημέρευαν, για να μένω. Δεν πήγαινα σε άλλο χώρο, γιατί φοβόμουν κιόλας».

Επίσης, μια άλλη κυρία⁵⁷, η οποία διέμενε σε μια ακατάλληλη κατοικία πριν αποκτήσει ξανά σπίτι με το πρόγραμμα «Στέγαση και Επανένταξη», ανέφερε:

«Τώρα είμαι πάρα πολύ ευχαριστημένη. Μας βοηθάνε πάρα πολύ και με το σπίτι και με το συσσίτιο. Ήθελα να βάλω τέλος στη ζωή μου. [...] Τώρα είμαι καλά».

⁵⁴ Αρ. Συν.: 1

⁵⁵ Αρ. Συν.: 11

⁵⁶ Αρ. Συν.: 8

⁵⁷ Αρ. Συν.: 2

Με το πρόγραμμα Στέγαση και Επανένταξη απέκτησε μια νέα κατοικία και ένας άντρας⁵⁸. Ο ίδιος αναφέρει:

«Υστερα από δέκα χρόνια που γυρίζω από ξενώνα σε ξενώνα, απέκτησα ξανά σπίτι και άρχισα να οργανώνω τη ζωή μου ξανά».

Και ένας άλλος⁵⁹, ο οποίος λαμβάνει τα απαραίτητα για την υγεία του φάρμακα από ένα κοινωνικό φαρμακείο:

«Η αλήθεια είναι ότι και εγώ, από εκεί που δεν μπορούσα να αγοράσω ένα χάπι για την πίεση, τώρα παίρνω δέκα διαφορετικά φάρμακα. Που δεν υπήρχε περίπτωση να τα πάρω διαφορετικά. Γιατί και να πάω να μου τα γράψουν, που τώρα πια τα γράφουν, η συμμετοχή μόνο είναι 110 ευρώ το μήνα. Από πού να τα βρω εγώ αυτά τα λεφτά; Αν δεν ήταν αυτοί, κακά τα ψέματα, θα είχα φύγει τώρα».

Συμβολή στο πρόβλημα

Το θέμα «συμβολή στο πρόβλημα» περιλαμβάνει τις απόψεις των συμμετεχόντων στην έρευνα για το αν οι δομές, εν τέλει, συμβάλουν στην επίλυση του προβλήματος τους, ή ακόμα καλύτερα, στους παράγοντες που προξένησαν το πρόβλημα. Από τα λεγόμενα τους προκύπτουν δύο υποθέματα, τα οποία αναλύονται στη συνέχεια.

Ανατροφοδότηση της ακινησίας και επανάπαυση

Το υπόθεμα «ανατροφοδότηση της ακινησίας και επανάπαυση», εμπερικλείει τις απόψεις των ατόμων που εξέφρασαν τον κίνδυνο που ενέχουν αυτές οι δομές, ή απλά τη δική τους φοβία, η οποία δεν είναι άλλη από το ενδεχόμενο επανάπαυσης και “ιδρυματοποίησης”. Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα, καταγράφηκαν οι εμπειρίες ατόμων που διέμεναν σε κάποια δομή φιλοξενίας, η οποία ύστερα από την ολοκλήρωση του προγράμματος της, έκλεισε. Εκεί,

⁵⁸ Αρ. Συν.: 16

⁵⁹ Αρ. Συν.: 1

διαπιστώνεται ότι τα άτομα, μην έχοντας βρει διεξόδους και τρόπους επίλυσης του προβλήματός τους, αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στο δρόμο.

Για παράδειγμα, μια γυναίκα⁶⁰ ανέφερε:

«Ήταν ένα διάστημα, πριν την Πρωτοχρονιά, που μας είπαν να φύγουμε (από το υπνωτήριο), ότι θα έκλεινε, αλλά μετά από λίγο μας πήρανε τηλέφωνο και γυρίσαμε πίσω. Ευτυχώς δεν το έκλεισαν. Εντάξει, εγώ θα πήγαινα κάπου, γιατί έχω και το πρόβλημα υγείας, δεν θα έμενα στο δρόμο. Κάπου θα έβρισκαν να με βάλουν».

Και ένας άλλος⁶¹:

«Οι περισσότεροι άστεγοι έχουν βολευτεί με αυτή την κατάσταση. Υπάρχει και αυτή η κατηγορία. Έτσι την έπαθα και εγώ, όταν ήμουν στον ξενώνα της Κλίμακα, που σου είπα ότι έκλεισε. Μας το έλεγαν ότι θα κλείσει γιατί τελείωνε το πρόγραμμα, αλλά εμείς δεν το πιστεύαμε. Κι όμως έκλεισε. Εντάξει, για να σου πω την αλήθεια, εγώ είχα επαναπαυθεί στην Κλίμακα, γιατί δουλεύαμε κιόλας στην ανακύκλωση. Έπαιρνα γύρω στα τετρακόσια ευρώ το μήνα και είχα επαναπαυθεί. Βέβαια αυτό ήταν και το κακό, γιατί όταν επαναπαύεσαι κάπου, μετά δεν θέλεις να κάνεις το βήμα το παρακάτω. Γιατί εγώ έλεγα εντάξει, εδώ είμαι καλά, έχω το φαγητό μου τσάμπα, έχω, έχω... Κι όμως όταν ήρθε η μέρα που έκλεινε, πίστεψέ με, έχασα το έδαφος κάτω από τα πόδια μου. Τώρα τι κάνεις, λέω. Άντε πάλι στο παγκάκι. [...] Είχε μπει η ζωή μου σε μια τάξη, και ξαφνικά πάει. Είναι σαν να έχεις φτιάξει κάτι, και ξαφνικά, μπαμ, να γκρεμίζεται».

Παρόμοιες σκέψεις εξέφρασε και ένας άλλος⁶²:

«Από τη μια μεριά, όλες αυτές οι δομές είναι ωραίες, εντάξει, αλλά από την άλλη σου κάνουν ζημιά. Γιατί φεύγουν οι μέρες, δουλειά δεν έχεις και σιγά-σιγά γίνεσαι λίγο τεμπέλης. Λες, “έλα μωρέ τώρα, θα ψάξω αύριο για δουλειά”. Και το αύριο, γίνεται μεθαύριο. Αλλά όμως, τα χρόνια περνούν και εσύ μένεις πίσω, δεν προχωράς. Γιατί λες, “έχω το φαγητό και είμαι εντάξει”,

⁶⁰ Αρ. Συν.: 13

⁶¹ Αρ. Συν.: 3

⁶² Αρ. Συν.: 12

αλλά η ζωή δεν είναι μόνο το φαγητό. Κατάλαβες; Δεν είναι μόνο το φαγητό, τα ρούχα, το μπάνιο και το καλό το πόστο στη στοά. Αυτές οι δομές είναι μόνο για ένα μικρό διάστημα. Έξι μήνες, ένα χρόνο. Αμα κάτσω εγώ έτσι εδώ, ποτέ δεν θα φύγω».

Τις σκέψεις του περί επανάπαυσης κατέθεσε και ένας άλλος⁶³:

«Εδώ, υπάρχει ένα επικίνδυνο θέμα, ιδρυματοποίησης. Μπαίνεις σε αυτό το λούκι και μετά δεν μπορείς να βγεις έξω. Μαθαίνεις σε αυτό τον τρόπο ζωής, που στα έχουν όλα έτοιμα και μετά είναι δύσκολο να βγεις έξω. [...] Το θέμα με όλες αυτές τις δομές είναι ότι το πρόβλημά μας δεν το λύνουν. Και πες ότι αύριο κόβουν τη χρηματοδότηση. Φαντάζεσαι τι θα γίνει εδώ; Μην κοιτάς που ακόμα κάπως κρατιούνται. Αυτό θα γίνει. Αφού κόβουν μισθούς, κόβουν συντάξεις, και κόβουν και κόβουν... Μετά τι θα κάνουμε; Εντάξει, εγώ είμαι 50 χρονών. Ο άλλος που είναι 60 και 70;»

Κοινωνική δικτύωση και αλληλεγγύη

Το υπόθεμα αυτό, συμπυκνώνει τις δηλώσεις των ατόμων, που με θετική χροιά, εκφράζουν τις διεξόδους που αναπτύσσουν, μέσα στις δύσκολες καταστάσεις που βιώνουν, με γνώμονα την συντροφικότητα και την αλληλεγγύη.

Για παράδειγμα, ένας άντρας⁶⁴ είπε:

«Έρχομαι εδώ (στο συσσίτιο) και βοηθάω τα παιδιά, σαν εθελοντής και το ευχαριστιέμαι πάρα πολύ».

Και μια γυναίκα⁶⁵, ανέφερε:

«Αυτό που μου κάνει εντύπωση είναι το πώς μου έχουν συμπαρασταθεί όλοι. [...] Έχουν στερηθεί το τσιγάρο τους, τον καφέ τους, γιατί ξέρουν τι είναι να γυρνάς όλοι μέρα».

⁶³ Αρ. Συν.: 10

⁶⁴ Αρ. Συν.: 3

⁶⁵ Αρ. Συν.: 5

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από όσα συζητήθηκαν παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η φιλοσοφία και ο χαρακτήρας των κοινωνικών δομών, που δημιουργήθηκαν και χρηματοδοτήθηκαν ως καινοτόμες δράσεις για την ανακούφιση των συνεπειών της ακραίας φτώχειας, διέπονται έντονα από πρακτικές παραδοσιακής φιλανθρωπίας. Αυτό σημαίνει ότι οι νέες πρακτικές για την παροχή κοινωνικής προστασίας δεν στοχεύουν στην κοινωνική ένταξη των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, αλλά στην απλή διαχείριση των πιο ακραίων συνεπειών της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Το γεγονός αυτό θέτει υπό αμφισβήτηση τη φιλοσοφία και την αποτελεσματικότητα αυτών των κοινωνικών δομών και εγείρει προβληματισμούς σχετικά με την υποχώρηση του κράτους ως βασικού παρόχου κοινωνικής προστασίας.

Είναι γεγονός ότι η κοινωνία πολιτών ενισχύθηκε κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, ανταποκρινόμενη στις κλιμακούμενες κοινωνικές ανάγκες. Όμως, ο όγκος των κοινωνικών προβλημάτων που καλείται να αντιμετωπίσει είναι δυσανάλογος. Και αυτό συνεπάγεται την αποδυνάμωση και την υποβάθμιση της παρεχόμενης κοινωνικής προστασίας, εις βάρος των πιο ευάλωτων.

Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το πρόγραμμα «Στέγαση και Επανεένταξη», το οποίο στοχεύει σε μια ολιστική αντιμετώπιση του προβλήματος, μέσω της μετάβασης των επωφελούμενων σε αυτόνομες κατοικίες και της εργασιακής τους επανεένταξης. Όμως, η πρόσφατη εισαγωγή αυτού του προγράμματος και η απουσία αξιολόγησής του, δεν επιτρέπουν και πολλά περιθώρια ενθουσιασμού.

Όσον αφορά το βίωμα της ανέχειας και το παρόν των ατόμων που προσφεύγουν σε κοινωνικές δομές για την κάλυψη των κοινωνικών τους αναγκών, διακρίθηκαν δύο κυρίως τάσεις. Η πρώτη, αφορά τα άτομα τα οποία νιώθουν ντροπή για την κατάστασή τους ή αναγνωρίζουν την ατομική τους ευθύνη. Παρατηρήθηκε ότι τα άτομα που εκδήλωσαν αισθήματα ντροπής και αυτοενοχής, είναι και αυτά που δήλωσαν ότι επιδιώκουν να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους, να ξαναβρούν εργασία και να επανεναχθούν στο κοινωνικό σύνολο.

Η δεύτερη τάση, αφορά τα άτομα τα οποία δεν δήλωσαν κανένα συναίσθημα για την κατάσταση τους. Η τάση αυτή, συνδέεται με το ζήτημα της επανάπαυσης των ατόμων, του συμβιβασμού τους με την κοινωνική τους κατάσταση και την αποδοχή της τωρινής τους θέσης ως μη αναστρέψιμης. Τα άτομα που εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία, είναι συνήθως άτομα των οποίων η ηλικία ή κάποια μειονεξία ελαχιστοποιούν τις πιθανότητες ανεύρεσης εργασίας ή και άτομα τα οποία είναι άστεγα και επισκέπτονται δομές φιλοξενίας για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των δύο ετών.

Φαίνεται επίσης ότι η αδυναμία προγραμματισμού της καθημερινότητας των ατόμων ή της εκπλήρωσης των ευρύτερων ατομικών επιδιώξεων, συμβάλει με το πέρασμα του χρόνου στην αδρανοποίηση των ατόμων και προξενεί την αίσθηση του μη αναστρέψιμου του προβλήματος. Αποτέλεσμα του οποίου είναι ο σταδιακός συμβιβασμός των ατόμων με την νέα τους κοινωνική κατάσταση και ο ενστερνισμός της νέας τους κοινωνικής ταυτότητας. Από τις συνεντεύξεις με τους επωφελούμενους μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα άτομα που βρίσκονται στην ανέχεια για μεγάλο χρονικό διάστημα, άτομα που συνήθως είναι άστεγα για περισσότερο από ένα χρόνο, τείνουν να αρκούνται στην παροχή των ελάχιστων προσφερόμενων παροχών, για την ικανοποίηση των βασικότερων υλικών αναγκών τους.

Την επανάπαυση των ατόμων στην παρούσα κατάσταση, φαίνεται να την ανατροφοδοτούν και οι ίδιες οι κοινωνικές δομές, οι οποίες αρκούνται στην απλή παροχή υπηρεσιών, στοχεύοντας στην επιβίωση και τη συντήρηση των ατόμων που βρίσκονται σε κατάσταση ακραίας φτώχειας. Διαφαίνεται λοιπόν, ότι η νέα φιλοσοφία που διαπνέει τις κοινωνικές πολιτικές για την παροχή κοινωνικής προστασίας, δεν αποσκοπεί στην κοινωνική επανένταξη και τη διασφάλιση της πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες με όρους δικαιώματος. Αντιθέτως, επικρατούν μέτρα και πολιτικές που δρουν πυροσβεστικά, με στόχο την κάλυψη των άμεσων βιοτικών και υγειονομικών αναγκών του πληθυσμού. Τα μέτρα αυτά επομένως χρησιμοποιούνται ως εργαλείο ανακούφισης για όσους δεν διαθέτουν άλλη επιλογή.

Πέρα λοιπόν από τις θετικές (ανακούφιση) και τις αρνητικές (συνωστισμός, καχυποψία, ανεπάρκεια) δηλώσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα για τις δομές

κοινωνικής αλληλεγγύης, αναδύεται ένα βασικό θέμα, το οποίο θέτει πολλά ερωτηματικά στην αποτελεσματικότητα των κοινωνικών δομών. Στις περισσότερες συνεντεύξεις, ειδικότερο βάρος δόθηκε στην αδυναμία των δομών να καλύψουν τις κοινωνικές ανάγκες και την ανεπάρκειά τους να επιλύσουν τα κοινωνικά προβλήματα των ατόμων.

Οι υφιστάμενες κοινωνικές πολιτικές που αποσκοπούν στην ανακούφιση των προβλημάτων που προξενεί η ακραία φτώχεια, έχουν επομένως μια δυσάρεστη συνέπεια. Να δημιουργούν στα άτομα μια σχέση καθημερινής εξάρτησης από τις παραπάνω δομές για την κάλυψη των βασικών ατομικών αναγκών τους. Χαρακτηριστικά είναι τα σχετικά αποσπάσματα όπου τα άτομα δηλώνουν ως βασική τους μέριμνα την εξασφάλιση της καθημερινής τροφής και μιας θέσης στο υπνωτήριο. Στη νέα τους κοινωνική κατάσταση, οι στρατηγικές επιβίωσης τους φαίνεται να είναι προσανατολισμένες στην επιβίωση και να είναι πλήρως αποκομμένες από την προοπτική επανένταξής τους στον κοινωνικό ιστό.

Μήπως λοιπόν η αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους εν μέσω κρίσης και η ενίσχυση του ιδιωτικού και μη κυβερνητικού τομέα για την παροχή κοινωνικής προστασίας δεν είναι μια επιτυχημένη συνταγή; Αυτό το ερώτημα δεν θα απαντηθεί από την παρούσα εργασία, αλλά είναι ένας καλός προβληματισμός για μια μελλοντική μελέτη. Το σίγουρο είναι ένα. Ότι είναι επιτακτική η μεταστροφή των κοινωνικών πολιτικών, με προσανατολισμό την κοινωνική ένταξη όσων η κρίση έθεσε εκτός, και την παροχή κοινωνικής προστασίας με όρους κοινωνικού δικαιώματος και επίκεντρο την εκπλήρωση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη.

6. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Συνέντευξη 1: Άντρας, 59 ετών. Ήταν ελεύθερος επαγγελματίας, διέθετε κατάστημα στη Κέρκυρα. Τα πράγματα για αυτόν και την επιχείρησή του άρχισαν να μην πηγαίνουν καλά το 2012, και έτσι σταμάτησε να πληρώνει τις εισφορές στο ΤΕΒΕ και στους προμηθευτές του. Το 2013 έπαθε έμφραγμα, το οποίο επιδείνωσε πολύ την υγεία του. Την περίοδο εκείνη, μετακόμισε στην Αθήνα, όπου και διαμένει ως σήμερα. Ενοικιάζει σπίτι και όπως ανέφερε, δύσκολα τα βγάζει πέρα. Απ' όταν έκλεισε την επιχείρησή του, άρχισε να εργάζεται περιστασιακά, μοιράζοντας φυλλάδια. Πλέον όμως, δεν είναι σε θέση να εργαστεί. Τα χρήματα για το ενοίκιο προέρχονται από το Κοινωνικό Επίδομα Αλληλεγγύης. Όπως δήλωσε, δεν έχει κάποιο άλλο εισόδημα. Λαμβάνει σε μηνιαία βάση τα απαραίτητα για την υγεία του φάρμακα από Κοινωνικό Φαρμακείο και τρώει σχεδόν καθημερινά στο συσσίτιο της Εκκλησίας. Αν καμιά φορά έχει μεγάλη ανάγκη για χρήματα, μπορεί να ζητήσει από τον ανιψιό του.

Συνέντευξη 2: Γυναίκα, 39 ετών. Εργαζόταν ως αποκλειστική νοσοκόμα, αλλά ανέφερε ότι σταμάτησε να εργάζεται το 2013, επειδή η τότε κυβέρνηση εισήγαγε νόμο που υποχρέωνε τους αποκλειστικούς νοσοκόμους να φέρουν πιστοποίηση. Όταν τα οικονομικά της άρχισαν να περιορίζονται, εγκατέλειψε το σπίτι που μίσθωνε με τον επίσης άνεργο σύντροφο της και μετακόμισαν σε ένα σπίτι, το οποίο χαρακτηρίζεται ακατάλληλο για κατοικία. Την περίοδο εκείνη, συνέλεξαν αντικείμενα για ανακύκλωση από το δρόμο και τους κάδους απορριμμάτων. Εδώ και ενάμισι χρόνο συμμετέχει στο πρόγραμμα «Στέγαση και Επανένταξη», μέσω του οποίου απέκτησε ξανά ένα σπίτι και δουλειά (δουλεύει με μερική απασχόληση στον τομέα της καθαριότητας, εργάζεται τέσσερις ώρες και κερδίζει διακόσια ευρώ το μήνα). Για να μην ξοδεύει το μικρό εισόδημά της, γευματίζει καθημερινά σε συσσίτιο.

Συνέντευξη 3: Άντρας, 56 ετών. Ήταν ελαιοχρωματιστής και δούλευε καθημερινά, αλλά όπως μας πληροφόρησε, η κρίση τον έπληξε από τα πρώτα κιόλας χρόνια. Τα μεροκάματά του άρχισαν να περιστέλλονται, έως ότου, το 2012 δεν ξαναδούλεψε. Όπως ανέφερε, δεν το φανταζόταν ποτέ ότι οι αποταμιεύσεις του θα εξαντλούνταν γι' αυτό και αναγνωρίζει και δική του υπαιτιότητα για τη κατάστασή του. Το 2013 έμεινε άστεγος. Αφότου πέρασε κάποιες εβδομάδες στους δρόμους της Αθήνας, βρέθηκε

θέση στο ξενώνα της ΜΚΟ Κλίμακα, όπου και πέρασε δεκαεφτά μήνες. Όταν όμως η δομή αυτή έκλεισε, ξαναβρέθηκε στο δρόμο. Μετά από δύο περίπου μήνες, βρέθηκε για αυτόν θέση στο υπνωτήριο των Γιατρών του Κόσμου, όπου βρίσκει καταφύγιο ως σήμερα. Παράλληλα, τρέφεται στο συσσίτιο. Το οικογενειακό του περιβάλλον αποτελείται από έναν αδερφό που κατοικεί στη Χίο, τόπο καταγωγής τους, στον οποίο δεν έχει πει τίποτα γιατί ντρέπεται.

Συνέντευξη 4: Άντρας, 50 ετών. Κατάγεται από την Αλβανία. Βρίσκεται στην Ελλάδα από το 1997. Δούλεψε ως οικοδόμος, ως το 2009. Έκτοτε, δεν κατάφερε να βρει κανένα μεροκάματο. Όπως δήλωσε, είναι η ιδιοκτησία σπιτιού το μόνο πράγμα που τον κρατάει σε μια αξιοπρεπή κατάσταση. Μαζί με την γυναίκα του, λαμβάνουν το Κοινωνικό Επίδομα Αλληλεγγύης, το οποίο ανέρχεται στα τριακόσια ευρώ. Γευματίζουν και οι δυο σε συσσίτιο και τα χρήματα από το επίδομα τα ξοδεύουν για να καλύψουν τους λογαριασμούς και τα πάγια έξοδα του σπιτιού. Επίσης, λαμβάνει τα φάρμακά του από κοινωνικό φαρμακείο.

Συνέντευξη 5: Γυναίκα, 57 ετών. Ήταν παντρεμένη και ζούσε στη Θεσσαλονίκη. Όμως, πριν από 18 μήνες χώρισαν και αποφάσισε να επιστρέψει στην Αθήνα, πιστεύοντας ότι οι συγγενείς της θα της παρείχαν την απαραίτητη στήριξη. Τα πράγματα δεν ήρθαν όμως όπως τα υπολόγιζε και αναγκάστηκε, ύστερα από λίγες μέρες που περιφερόταν στους δρόμους, να επισκεφτεί υπνωτήριο, όπου διανυκτερεύει ως και σήμερα. Παράλληλα, τρέφεται σε συσσίτιο.

Συνέντευξη 6: Άντρας, 46 ετών. Άνεργος πέντε μήνες. Δούλεψε ως πωλητής σε μεγάλη εταιρία στην Καλαμάτα, αλλά ύστερα από μια μεγάλη προσωπική απώλεια, έχασε και τη δουλειά του, και αποφάσισε να επιστρέψει στην Αθήνα θεωρώντας ότι θα ήταν πιο εύκολο για αυτόν να ξαναβρεί μια δουλειά και να φτιάξει ξανά τη ζωή του. Αναζητάει ενεργά εργασία, αλλά επειδή δυσκολεύεται οικονομικά μένει σε υπνωτήριο και τρέφεται σε διάφορα συσσίτια. Το οικογενειακό του περιβάλλον αποτελεί μια αδερφή, καθώς οι γονείς του έχουν φύγει από τη ζωή, στην οποία δεν έχει πει την απόλυτη αλήθεια γιατί φοβάται ότι θα την επιβαρύνει.

Συνέντευξη 7: Άντρας, 48 ετών. Έχασε την δουλειά του το 2016. Δούλεψε στην ιχθυόσκαλα Κερατσινίου, αλλά όταν ο εργοδότης του έκλεισε την επιχείρησή του, έμεινε χωρίς δουλειά. Από τις αρχές του 2016 έως και τα μέσα του 2017, τελείωσε τα

λίγα χρήματα που είχε στην άκρη. Αποτέλεσμα αυτών των γεγονότων ήταν να χάσει το σπίτι του λόγω αδυναμίας αποπληρωμής του δανείου του, το οποίο θα ξεχρέωνε στις αρχές του 2018. Στο υπνωτήριο των Γιατρών του Κόσμου είχε μόλις ένα μήνα. Όπως δήλωσε, οι γονείς του έχουν φύγει από τη ζωή και δεν έχει κάποιο άλλο συγγενικό πρόσωπο, στο οποίο θα μπορούσε να απευθυνθεί για βοήθεια.

Συνέντευξη 8: Γυναίκα, 62. Μένει σε ξενώνα αστέγων. Έχασε το σπίτι της πριν έντεκα μήνες. Δούλευε ως ιδιωτικός υπάλληλος αλλά, ύστερα από ένα αυτοκινητιστικό ατύχημα το οποίο της προξένησε κάποια κινητική αναπηρία, δεν μπόρεσε να εργαστεί ξανά. Έτσι, άρχισε να δυσκολεύεται οικονομικά. Μετά από τέσσερεις μήνες που δεν είχε καταβάλει το ενοίκιο, της έκαναν έξωση. Για δύο μήνες, διανυκτέρευε στα εξωτερικά ιατρεία εφημερευόντων νοσοκομείων. Ύστερα βρέθηκε μια θέση στον ξενώνα του δήμου Αθηναίων, όπου και ζει μέχρι σήμερα. Δεν έχει κάποιο συγγενή, ο οποίος θα μπορούσε να την στηρίξει. Επιθυμεί να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής της, αλλά δεν μπορεί να εργαστεί και κατ' επέκταση να επιλύσει το οικονομικό της πρόβλημα. Οπότε, ο ξενώνας για αυτήν είναι η μόνη επιλογή.

Συνέντευξη 9: Άντρας, 40 ετών. Κατάγεται από την Αλβανία. Εργαζόταν ως αποθηκάριος μέχρι το 2008, όταν και αναγκάστηκε για οικογενειακούς λόγους να επιστρέψει στη χώρα καταγωγής του. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 2010, αλλά όπως δήλωσε, ήταν αδύνατο να βρει ξανά εργασία. Από το 2010 ως το 2013 ενοικίαζε σπίτι στην Θεσσαλονίκη, αλλά όταν εξαντλήθηκαν οι οικονομίες του, αναγκάστηκε να αφήσει το σπίτι και πήγε να μείνει σε υπνωτήριο. Όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη μαζί του, είχε μόλις ένα μήνα στην Αθήνα. Διαμένει στο υπνωτήριο των Γιατρών του Κόσμου και τρέφεται σε διάφορα συσσίτια.

Συνέντευξη 10: Άντρας, 50 ετών. Είναι ηλεκτρολόγος, αλλά είναι άνεργος από το 2013. Όπως δήλωσε, είναι πολύ δύσκολο να ξαναβρεί δουλειά στον τομέα του, λόγω της ηλικίας του. Μετά από δύο χρόνια ανεργίας, έμεινε άστεγος και διέμενε σε υπνωτήριο. Έφυγε από εκεί δυο χρόνια μετά, στις αρχές του 2017, όταν ξαναβρήκε δουλειά και μπόρεσε να νοικιάσει ένα σπίτι. Η νέα του δουλειά όμως, διήρκεσε μόνο για δύο μήνες και έτσι αναγκάστηκε να φύγει ξανά το σπίτι που διέμενε. Τώρα κάποιες μέρες της εβδομάδας μένει στο υπνωτήριο, ενώ κάποιες άλλες φιλοξενείται σε φιλικό σπίτι.

Συνέντευξη 11: Άντρας, 50 ετών. Είναι οδηγός μεγάλων οχημάτων, αλλά είναι άνεργος από το 2011. Προμηθεύεται τα απαραίτητα για την υγεία του φάρμακα από τους Γιατρούς του Κόσμου και όταν δεν μπορεί κάποιο φιλικό σπίτι να τον φιλοξενήσει, πηγαίνει στο υπνωτήριο της Unesco στην Κόρινθο. Επίσης τρέφεται σε συσσίτιο.

Συνέντευξη 12: Άντρας, 45 ετών. Κατάγεται από την Αλβανία, αλλά στην Ελλάδα ζει από το 1991. Εργαζόταν ως οικοδόμος, αλλά όπως δήλωσε, από το 2013 είναι άνεργος. Το 2015, όταν άρχισε να δυσκολεύεται οικονομικά άρχισε να επισκέπτεται τα κοινωνικά συσσίτια της Αθήνας. Τον Απρίλιο του 2017 τον εδίωξαν από το σπίτι που νοίκιαζε, επειδή δεν μπορούσε να το πληρώσει. Έμεινε για ένα μικρό διάστημα σε συγγενικό σπίτι, αλλά έφυγε γιατί δεν ήθελε να γίνεται βάρος. Όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη, ήταν ήδη δυο μήνες στο δρόμο. Στην πρώην σύζυγο και στα παιδιά του, δεν έχει πει ότι είναι άστεγος. Δεν μπορεί να επισκεφτεί κάποια δομή φιλοξενίας αστέγων, γιατί εδώ και δυο χρόνια, λόγω των οικονομικών του δυσκολιών, δεν έχει ανανεώσει την άδεια παραμονής του στη χώρα. Όπως ανέφερε, το συσσίτιο και οι δομές που παρέχουν υπηρεσίες προσωπικής υγιεινής, τον βοηθούν να συντηρείται αξιοπρεπώς.

Συνέντευξη 13: Γυναίκα, 72 ετών. Άστεγη περίπου δύομισι χρόνια. Την έδιωξαν από το σπίτι της, καθώς η μικρή της σύνταξη δεν επαρκούσε για να ανταπεξέλθει στα έξοδά της. Από την ημέρα που έχασε το σπίτι της, διανυκτερεύει σε δομές φιλοξενίας. Έχει μια κόρη, στην οποία δεν έχει αποκαλύψει την κατάστασή της, διότι δεν θέλει να της γίνει βάρος. Η ηλικία της είναι απαγορευτική για την ανεύρεση εργασίας και πόρων. Έτσι, η Φρόσω φάνηκε να είναι συμβιβασμένη με την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει.

Συνέντευξη 14: Άντρας, 61 ετών. Σταμάτησε τη δουλειά του ως οδηγός βυτιοφόρου πριν πέντε χρόνια με δική του θέληση. Όμως, σιγά-σιγά τελείωσαν όσα χρήματα είχε στην άκρη. Έτσι, τους τελευταίους τέσσερις μήνες τρέφεται στα διάφορα συσσίτια της Αθήνας και την χρονική περίοδο που πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη αντιμετώπιζε έξωση από το σπίτι του. Ενδέχεται να έχει εξάρτηση από τα τυχερά παιχνίδια, καθώς δήλωσε ότι έχει χάσει πολύ μεγάλα ποσά στο «Πάμε Στοίχημα» του ΟΠΑΠ.

Συνέντευξη 15: Άντρας, 40 ετών, με καταγωγή από την Πολωνία. Ζει στην Ελλάδα εδώ και επτά χρόνια. Δούλευε για έναν εργολάβο, τοποθετώντας γυψοσανίδες. Αν και είχε δουλειά, τα τελευταία τρία χρόνια έτρωγε σε συσσίτιο, γιατί τα χρήματα που κέρδιζε δεν του έφταναν. Όμως, πριν τρεις μήνες έμεινε άνεργος και, συμπληρωματικά με τους τέσσερις μήνες που δεν τον είχε πληρώσει το αφεντικό του, τα οικονομικά του αποθέματα εξαντλήθηκαν. Έτσι, έφυγε από το σπίτι που νοίκιαζε και κατέφυγε στο υπνωτήριο. Στο υπνωτήριο, την στιγμή της συνέντευξης, είχε μόλις τρεις μέρες. Περιστασιακά, κάνει κάποια μεροκάματα, τα οποία όπως ανέφερε είναι δύο ή τρία το μήνα. Στην οικογένειά του, δεν έχει αναφέρει τίποτα για την κατάστασή του, διότι ντρέπεται.

Συνέντευξη 16: Άντρας, 60 ετών. Βρίσκεται σε κατάσταση ανέχειας από το 2007, μετά από το διαζύγιο του με την πρώην σύζυγο του. Ήταν εργολάβος και κέρδιζε αρκετά χρήματα. Όμως, όπως δήλωσε, το διαζυγίό του κλόνισε την ψυχολογία του, και χωρίς σύνεση, σπατάλησε τεράστιο χρηματικό ποσό σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα (75000 ευρώ σε 7 μήνες). Όταν κατάφερε να ξανασταθεί στα πόδια του, η κρίση είχε ήδη πλήξει τον τομέα των οικοδομικών κατασκευών. Συνολικά, βρίσκεται σε κατάσταση ανέχειας δέκα χρόνια. Οι ξενώνες αστέγων ήταν το σπίτι του όλα αυτά τα χρόνια. Ωσπου, μέσω του προγράμματος «Στέγαση και Επανεκπαίδευση» απέκτησε ξανά δική του, αυτόνομη κατοικία, πράγμα που όπως δήλωσε, τον βοήθησε να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής του.

7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αφουξενίδης Α. (2006), “Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα. το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ”, *Κοινωνία Πολιτών*, 16, σσ. 163-178.
- Αφουξενίδης Α. (2008), «Όψεις της κοινωνίας πολιτών», στο Κονιόρδος Σ., *Ανθολόγιο Β΄: Όψεις της σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής κοινωνίας*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Βενιέρης Δ. (2013), *Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική και κοινωνικά δικαιώματα. Το τέλος των Ύμνων*. Αθήνα: Τόπος.
- Βούλγαρης Γ. (2006), «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 28, Αθήνα, σσ. 5-33.
- Δημητράκος Δ. (2002), «Η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών», στο Μακρυδημήτρης Α. (επιμ.), *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, Αθήνα: Μεταμεσονύχτιες εκδόσεις, σσ. 19-32.
- ΕΛΣΤΑΤ (2017), «Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα», (Ιανουάριος 2017).
- Εμμανουήλ Δ. (2006). «Η Κοινωνική Πολιτική Κατοικίας στην Ελλάδα: Οι Διαστάσεις μιας Απουσίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 120: 3-35.
- Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ) (1999), *Ο ρόλος και η συμβολή της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση*, Βρυξέλλες, ΕΕ 1999/С 329/10.
(http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.1999.329.01.0030.01.ELL&toc=OJ:C:1999:329:TOC, 9/3/2017)
- Ιωσηφίδης Θ. (2008), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.

- Καφέ Α., Τσίρμπας Γ. (2013), «Κρίση, ανεργία και πολιτική μέσα από τη βιογραφική προσέγγιση», στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα (επιμ.), *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου 2012, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας.
- Marshall T. H. (1950), "Citizenship and Social Class", επανεκτύπωση σε Marshall T. H., Marshall T.H, Bottomore T. (2001), *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μουζέλης Ν. (2002), «Το νόημα της κοινωνία των πολιτών», στο Μακρυδημήτρης Α. (επιμ.), *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, Αθήνα: Μεταμεσονύχτιες εκδόσεις, σσ. 11-18.
- Μουζέλης Ν. (2007), «Κράτος και κοινωνία πολιτών: από το παλιό στο νέο παράδειγμα;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30: 107-114.
- Μουζέλης Ν., Παγουλάτος Γ. (2003), «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22: 5-29.
- Μπαλούρδος Δ. (2005), «Εννοιολογικές και μεθοδολογικές περιπλοκές της φτώχειας», στο ΕΚΚΕ (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2003-2004*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 129-138.
- Μπαλούρδος Δ. (2011), «Επιπτώσεις της κρίσης στην φτώχεια και τον οικονομικό αποκλεισμό: αρχικές μετρήσεις και προσαρμοστικές πολιτικές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135: 165-192.
- Μπουρίκος Δ (2013), *Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: Νέο κύμα ανάδυσης της κοινωνίας πολιτών ή εμπέδωση της κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη*; Ερευνητικό Κείμενο Νο 3/2013, Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Μπουρίκος Δ., Σωτηρόπουλος Δ., (2014). *Οικονομική κρίση, κοινωνική πρόνοια και κοινωνία των πολιτών. Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στους τυπικούς και άτυπους φορείς της κοινωνίας πολιτών στο χώρο της κοινωνικής αλληλεγγύης και οι νέοι περιορισμοί της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη την περίοδο 2010- 2013*. Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ.

- Οικονόμου Χ., Φερόνας Α. (2006), *Οι εκτός των τειχών. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, Αθήνα: Διόνικος.
- Παπαδοπούλου Δ. (2004), «Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία», στο Πετμεζίδου Μ., Παπαθεωδώρου Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 367-398.
- Παπαδοπούλου Δ. (2012), *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Τόπος.
- Παπαδοπούλου Δ., Κουραχάνης Ν. (2017), *Άστεγοι και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα της Κρίσης*, Αθήνα: Τόπος.
- Παπαλιού Ο. (2010), «Το Ζήτημα των Αστέγων: Μια Πρώτη Προσέγγιση», *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2010*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.
- Πετμεζίδου Μ. (2006), «Η Προβληματική της Κοινωνικής Μεταρρύθμισης: Αξιακές Επιλογές, Διλήμματα και Προοπτικές», στο Ρομπόλης Σ. (Επιμ.), *Η Κοινωνική Πολιτική σ' ένα Μεταβαλλόμενο Περιβάλλον*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Πετμεζίδου Μ. (2010), «Εναρκτήρια Ομιλία», στο Πετμεζίδου Μ., Παπαθεωδώρου Χ. (Επιμ.), *Κοινωνική Μεταρρύθμιση και Αλλαγές στο Μίγμα Δημόσιου – Ιδιωτικού στο Πεδίο της Κοινωνικής Προστασίας*, Πρακτικά 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου ΕΕΚΠ, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πολυζωίδης Π. (2006), *Εθελοντισμός στην κοινωνική προστασία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σημίτη Μ. (2014), «Κράτος και εθελοντικές οργανώσεις την περίοδο της οικονομικής κρίσης», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42: 36-61.
- Σωτηρόπουλος Δ. (2004), «Η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;», στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός.

- Σωτηρόπουλος Δ. (2008), «Υποθέσεις εργασίας και ανοιχτά θέματα στην βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία πολιτών», στο Κοντιάδης Ξ., Ανθόπουλος Χ. (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σωτηρόπουλος Δ. (2017), *Η Ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*, Αθήνα: Ποταμός.
- Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.) (2004), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός.
- Τσιώλης Γ. (2014), *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.
- Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2012), «Κοινωνικές Δομές Άμεσης Αντιμετώπισης της Φτώχειας», ΕΣΠΑ - Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού – Θεματικός Άξονας 4, Αθήνα.
- Φερόνας Α. (2008)α, «Κοινωνία των πολιτών και διαμόρφωση πολιτικών», στο Κονιόρδος Σ. (επιμ.), *Ανθολόγιο Β': Όψεις της σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής κοινωνίας*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σσ. 37-58.
- Φερόνας Α. (2008)β, «Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνικές συγκρούσεις», στο Κονιόρδος Σ. (επιμ.), *Ανθολόγιο Β': Όψεις της σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής κοινωνίας*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σσ. 61-89.

Ξένη Βιβλιογραφία

- Anheier H. (2004), *Civil society: measurement, evaluation, policy*, London: Earthscan.
- Arapoglou V. P. – Gounis K. (2014), “Caring for the Homeless and the Poor in Greece: Implications for the Future of Social Protection and Social Inclusion”, Final Report, University of Crete: Rethymno.
- Berghman J. (1997), “Social exclusion in Europe: Policy context and analysis framework”, in Room G. (ed.), *Beyond the threshold. The measurement and analysis of social exclusion*, Bristol: The Polity Press, pp. 10-28.

- Braun V., Clarke V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77-101.
- Chambers R. (1989), "Vulnerability: How the poor cope", editorial *IDS Bulletin*, April 1989.
- De Haan A. (2001), "Social exclusion: enriching the understanding of deprivation", Paper prepared for the World Development Report 2001 Forum on "Inclusion, Justice, and Poverty Reduction".
- Edgar B. (2009), "European Review of Statistics on Homelessness", Brussels: European Observatory on Homelessness, FEANTSA.
- Edwards B., Foley M.W. (1998), "Civil society and social capital beyond Putnam", *American Behavioral Scientist*, 42(1).
- European Commission (1988), *Social dimension of the Internal Market*, Brussels.
- Fitzpatrick S., Pawson H. (2014), "Ending Security of Tenure for Social Renters: Transitioning to 'Ambulance Service' Social Housing?", *Housing Studies*, 29(5): 597-615.
- Gough I. (1980), "Thatcherism and the Welfare State: Britain is Experiencing the Most Far-reaching Experiment in the 'New Right' Politics in Western World", *Marxism Today*, pp. 7-12.
- Harvey D. (2012). *Rebel Cities. From the right to the city to the urban revolution.* London, New York: Verso.
- Hochgerner J. (2011), "The Analysis of Social Innovation as Social Practice", in Zentrum für Soziale Innovation (Ed.), *Pendeln zwischen Wissenschaft und Praxis. ZSI-Beiträge zu Sozialen Innovationen*, Vienna and Berlin: LIT.
- Hopper K., Baumohl J. (1994), "Held in Abeyance: Rethinking Homelessness and Advocacy", *The American Behavioral Scientist*, 37(4): 522-552.
- Huliaras A. (2015), "Greek Civil Society: The Neglected Causes of Weakness", in Clarke J., Huliaras A., Sotiropoulos D. (eds.) (2015), *Austerity and the Third Sector in*

Greece: Civil Society at the European Frontline, New York: Ashgate, pp. 9-27.
<https://www.book2look.com/embed/IySBuT7TMK&euid=82470380&ruid=82470379&clickedby=H5W&bibletype=html5>

Jensen M.N. (2006), “Concepts and conceptions of civil society”, *Journal of Civil Society*, 2(1), pp 39-56 | published online: 23 Aug 2006.

Levitas R. (1998), “The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony”, *Critical Social Policy*, 16, pp. 5-20.

Maroto A., Rubalcaba L. (2008), “Structure, Size and Reform of the Public Sector in Europe” in Windrum P., Koch P. (Eds.), *Innovation in Public Sector Services: Entrepreneurship, Creativity and Management*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Moulaert F., MacCallum D., Hillier J., (2013). “Social Innovation: Intuition, precept, concept, theory and practice”. In Moulaert F, MacCallum D., Mehmood A. & Hamdouch A. (eds), *The international handbook on social innovation. Collective action, social learning and transdisciplinary research*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited

Oosterlynck S. Y., Kazepov A., Novy P., Cools E., Barberis Wukovitsch F., Sarius T. and Leubolt, B. (2013), “The Butterfly and the Elephant: Local Social Innovation, the Welfare State and New Poverty Dynamics”, IMPROVE Discussion Paper 13(03) Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy – University of Antwerp.

Petmesidou M. – Guillen A. (2015), “Economic Crisis and Austerity in Southern Europe: Threat or Opportunity for a Sustainable Welfare State?”, OSE Research Paper, No. 18, Brussels.

Petmesidou M. (2013), *Is social protection in Greece at a crossroads?* *European Societies*, 15(4), pp. 597-616.

Petmezidou M. (1996), «Poverty Research. Conceptual and Methodological issues», εισήγηση στο Θερινό εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο *The Eradication of Poverty - The Welfare State* που οργανώθηκε από την Κυβέρνηση της Καταλωνίας στις 12-14 Ιουλίου 1996.

- Reisch M. (2014), *Social Policy and Social Justice*, Los Angeles: Sage Publications.
- Robson C. (2010), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Room G. (1997), ‘Poverty and social exclusion: The new European agenda for policy and research’, in Room G. (ed.), *Beyond the threshold. The measurement and analysis of social exclusion*, Bristol: The Polity Press, pp. 1-9.
- Room G. (2000), “Trajectories of social exclusion: The wider context for the third and first world”, in Gordon D., Townsend P. (eds.), *Breadline. The measurement of poverty*, Bristol: The Polity Press, pp. 407-439.
- Sen A. (1997), *Inequality re-examined*, Harvard University Press.
- Silver H. (1994), “Social exclusion and social solidarity: Three paradigms”, *International Labour Review*, 133: 5-6.
- Social Service Europe (2012), “Social Innovation: The Role of Social Service Providers”, https://eurodiaconia.org/wordpress/wp-content/uploads/2015/09/Social_Services_Europe_062012_Briefing_on_Social_Innovation.pdf
- Sotiropoulos D. (2014), “Civil society in Greece in the wake of the economic crisis”, Eliamep, Athens.
- Sotiropoulos D., Bourikos D. (2014), “Economic Crisis, Social Solidarity and the Voluntary Sector in Greece”, *Journal of Power, Politics and Governance*, 2(2): 33-53.
- Sotiropoulos D., Karamagioli E. (2006), "Greek Civil Society: The Long Road to Maturity", *Civicus Civil Society Index Shortened Assessment Tool report for the Case of Greece*, Athens.
(http://www.civicus.org/media/CSI_Greece_Country_Report.pdf , 7/3/2017)
- Thomadakis S. (2015), “Growth, Debt and Sovereignty. Prolegomena to the Greek Crisis”, GreeSE Paper No. 91, Hellenic Observatory, LSE.
- Townsend P. (1979), *Poverty in the United Kingdom*, Harmondsworth: Penguin.

- Vaiou, D. & Kalandides, A. (2015) “Practices of collective action and solidarity: Reconfigurations of the public space in crisis-ridden Athens, Greece”, *Journal of Housing and the Built Environment*. Published online: 26 July 2015.
- Vathakou E. (2015), “Citizens Solidarity Initiatives in Greece during the Financial Crisis”, in Clarke J., Huliaras A., Sotiropoulos D. (eds.) (2015), *Austerity and the Third Sector in Greece: Civil Society at the European Frontline*, New York: Ashgate, pp.167-189.
<https://www.book2look.com/embed/IySBuT7TMK&euid=82470380&ruid=82470379&clickedby=H5W&bibletype=html5>
- Veikou M. (2014), “NGOs and the Blogs: Greek Civil Society’s Role in a Time of Crisis”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42: 91-107.
- Venieris D. (2013), “Crisis Social Policy and Social Justice: The Case for Greece”, GreeSE Paper No 69, Hellenic Observatory, LSE.